

Katona András: 3. A rendszeres történelemtanítás meghonosodása az önkényuralom és dualizmus korának Magyarorszáján a századfordulóig

A kétarcú Entwurf történelemtanítása

A bécsi egyetem árkádcsarnokának déli sarkában három szobor tekint a látogatóra. Középen *Leo Thun* grófnak, az osztrák birodalom egyik hosszú időn át (1849 és 1860 között 11 évig) nagyhatalmú kultuszminiszterének az életnagyságú szobra magaslik elénk. Neve alatt márványba vésett betűk hirdetik: „*Universitates et gymnasia novis legibus institutisque feliciter reformavit*”, azaz „Az egyetemeket és gimnáziumokat új törvényekkel és intézményekkel megreformálta”. Mellette nagy munkatársainak a mellszobra kapott egy-egy fülkét. Jobbról a filozófus *Franz Exner* a „Gondolkodó”-ra emlékeztető klasszikus feje, magas ívelésű homloka, töprengést kifejező összehúzott szemöldöke fogja meg a szemlélődőt, balról pedig *Hermann Bonitz* szigorú tekintete mered ránk.¹

Kevés olyan ellentmondásos dokumentuma van a magyar iskolai nevelés és oktatás történetének, mint az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverése után szinte azonnal született – a pedagógiai szaknyelvben általában „**Organisationsentwurf**” vagy röviden – „**Entwurf**” néven ismertté vált tanügyi szabályozás.²

Az 1848-as európai forradalmak idejére az osztrák örökös tartományok mellett hazánkban is megérett a helyzet az oktatás, főleg a gimnáziumok tartalmi és szervezeti korszerűsítésére. Bő egy éves előkészület után 1849. szeptember 15-én a császár ideiglenes jelleggel jóváhagyta az újonnan kinevezett vallás- és közoktatási miniszter, teljesebb nevén **Leo Thun-Hohenstein** előterjesztését. Ez a tervezet a gimnázium és a reáliskola szervezeti felépítését, működési szabályait, tantervét és a gimnáziumi tantervhez fűzött instrukciókat foglalta magába.³ Megalkotója **Franz Exner** prágai egyetemi tanár és a Poroszországból a bécsi egyetemre meghívott klasszika-filológus, **Hermann Bonitz** volt, kiket szobor alakjukban imént megidézünk.⁴

Az Entwurf neveléstörténeti jelentőségének – egyébként roppant csábító – taglalása helyett nézzük, hogy mi a helyzet benne a történelemmel, ezzel a veszített szabadságharc után oly kényes tantárggyal? A legfontosabb az, hogy a földrajzzal együtt „integrált” tárgyként jelenik meg. „*A földrajz [...] tárgyalása során ugyanis az ember viszonya a földhöz lesz, az egyik fő szempont, ami a történelem mélyebb érintése nélkül nem érthető. Másfelől azonban a történelem megértése is az egyes országok egy annál részletesebb képét követeli meg, mint amit a földleírás első vázlatával adni lehet.*”⁵

¹ *Kornis Gyula*: Középkoraink elnémetesítése az abszolutizmus alatt. (Részlet a szerzőnek „A magyar művelődés eszményei 1848-tól 1925-ig” című munkájából) *Egyetemes Philológiai Közöny*, 1933. 7-8. sz. 129. l.

² Teljes címe: „Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich”, azaz „Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve”.

³ Teljes szövege mintegy 140 év múltán magyarul is megjelent: Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve (Organisationsentwurf). Szerk.: *Horánszky Nándor*. OPI, Bp. 1990. (A tantervelmélet forrásai 12.) 27-210. l. (A továbbiakban: *Entwurf*, 1990.)

⁴ Róluk ír: *Zibolen Endre*: Az Organisationsentwurf és a nyolcosztályos magyar gimnázium. (Bevezető tanulmány) In: *Entwurf*, 1990. 10-11. l. valamint *Hajdu János*: Az osztrák vallás- és közoktatásügyi minisztérium szervezetének kialakulása a Bach-korszakban. In: *Tanulmányok a magyar nevelés történetéből 1849-1944*. Tankönyvkiadó, Bp. 1957. 9-12. l. és *Madzsar Imre*: A magyar közoktatás az abszolutizmus korában. *Magyar Paedagogia*, 1922. 5. sz. 72-77. l.

⁵ *Entwurf*, 1990. 134. l. (V. sz. függelék: Instrukció a földrajz és történelem tanításához)

Az algimnáziumban (I-IV. osztály) a cél: „A földfelszín áttekintő ismerete, természeti és politikai tagolódása szerint. A fontosabb személyek és események áttekintése a népek, nevezetesen Ausztria történelméből, valamint kronológiai összefüggéseik ismerete.” Az ehhez csatlakozó tananyag történelemből a II. osztályban kezdődik, melyet az I. osztályos (természet- és politikai) földrajz „életrajzi ábrázolásokkal” készít elő:

„II. osztály, heti 3 óra.

Régebbi korok történelme Kr. u. 476-ig. A zsidó nép történelmének tanítása Palesztina földrajzával együtt a vallástanár feladata. Minden, a tananyagban szereplő nép történetét megelőzi az ország földrajza, az I. osztályban már megtanult általános körvonalak alapján.

III. osztály, heti 3 óra.

Újabb korok történelme Kr. u. 476-tól a harmincéves háború végéig, hasonló módon összekötve a földrajzzal, mint a II. osztályban.

1. félév: középkori történelem.

2. félév: osztrák történelem, a sajátosan a szülőhazát érintő események kiemelésével és a világtörténelem fő mozzanatainak tekintetbevételével.

IV. osztály, heti 3 óra.

1. félév: az osztrák történelem befejezése,

2. félév: népszerű honismeret, azaz megismerkedés az osztrák állammal, a saját szülőhaza kiemelésével, jelenkori állapotának főbb jellemzői szerint; a többi állam földrajzának összefoglaló és kiegészítő ismételése.”¹

Az újabb korok történelmét tehát az algimnázium lényegében az osztrák állam történeteként tárgyalta, s más államok történezeit csak ott szerepeltette, ahol azok Ausztriával – mint közhazával – kapcsolatosak.

Nem volt ez másképp a főgimnáziumban, a felső négy osztályban sem. A hagyományosan koncentrikus tananyagelrendezés az életkornak megfelelően más célokat követelt: „A világtörténelem főbb eseményeinek oknyomozó összefüggéseiben való áttekintése; a görögök, a rómaiak és a haza történelmi fejlődésének alaposabb ismerete. Ezeket az ehhez szükséges földrajzi viszonyok biztos ismeretével kell összekapcsolni.”²

Ami a főgimnáziumi tananyagot illeti, az a következő volt:

„I. osztály, heti 4 óra.

Régebbi korok történelme a népvándorlásig. Az első félévben a görög történelem, a másodikban a római alkotja a történelem fő vonulatát; ezzel összekapcsolni a régiség-tant, jelesül az ókori államok intézményeit, és e népek fejlődésének lényeges pontjait a vallásban, művészetben és irodalomban.

II. osztály, heti 3 óra.

Közbenső korok történelme a népvándorlástól a 15. század végéig.

III. osztály, heti 3 óra.

Újabb történelem a jelenkorig.

IV. osztály, heti 3 óra.

Az osztrák állam története, részei történetének figyelembevételével, különösen a saját szülőhazáéval; ehhez az osztrák állam statisztikájának főbb pontjai kapcsolódnak.”³

Sajátos a tantervi utasítások érvelése: „Hogy az újkori történelmet a főgimnáziumban nem mint nemzeti, hanem mint egyetemes történelmet tárgyaljuk, szükségszerű következménye annak, hogy az események pragmatikus összefüggését akarjuk megértetni. Ennek eléréséhez nem szabad a nézőpontot egyoldalúan leszűkíteni, ok és okozat

¹ Entwurf, 1990. 49-50. l. (Kiemelések az eredeti szövegben: 37-38. §)

² Entwurf, 1990. 50. l. (Az eredeti szövegben: 39. §)

³ Entwurf, 1990. 50. l. (Kiemelések az eredeti szövegben: 40. §)

viszonyát eltolni, hanem fenn kell tartani a szabadságot, hogy váltakozva arra az államra helyeződjék az ábrázolás súlypontja, amelyiktől valamely új, messzeható mozgalom kiindult. Csak így lehet minden fejlődést a maga sajátos lényege szerint megérteni. Az egész újkori történelem tárgyalását egy meghatározott állam, tehát sajátlag az osztrák állam történetének fonalára fűzni fel, az a legfontosabb fejlemények közül sokra csak bizonytalan, gyér fényt vetne, és – minthogy más államok történetét gyakran mégis be kellene vinni – teljesen még azt a célt sem érné el, hogy annak a bizonyos államnak belső fejlődésébe világos betekintést nyújtson. Emiatt igényli a főgimnáziumi történelemoktatás megváltozott célja azoknak az elemeknek szétválasztását, amelyek az algimnáziumban egyesítve voltak.”¹ Ebben a dokumentumban a „szabadságra” való hivatkozás több mint érdekes, inkább vérlázító.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az Entwurf történelemtanterve az 1850 előtti helyzethez képest gyökeres változást jelentett, hisz addig az alsó- és középfokú iskolákban szinte kizárólag magyar történelmet tanítottak.²

A híres-hírhedt tanügyi szabályzat megkülönböztette a nyilvános és magángimnáziumot. Nyilvános gimnázium az volt, amely minden tekintetben megfelelt az Entwurf alapelveinek. A többi gimnázium, amely tehát nem felelt teljes egészében a hivatalos előírásoknak, magángimnázium lett. Az Entwurf tanterve, valamint heti óraterve lényegében minta volt: ennek alapján kellett elkészíteni az egyes iskolák helyi tantervét (természetesen „egy az egyben” is átvehető volt az Entwurf tananyaga és óraterve), s azt kellett jóváhagyatni az illetékes tanügyi hatósággal.³

Az Entwurf „eredményességét” tárgyunk szempontjából jól jelzi, hogy míg egyes stúdiumok helyi tantervi óraszámai jelentősen eltértek egymástól és az Entwurfétól is, a történelem-földrajz óraszámai szinte teljesen megegyeztek.⁴

Az önkény lazulásának hatása történelemtanításunkra

Az Entwurf eszméi és felfogása magyarellenessége mellett visszatérést jelentett a Ratiok korának felfogásához, a történelem megint erkölcsi példatár lett. Lényeges változásokra csak az önkényuralmi rendszer válságának időszakában kerülhetett sor.⁵ Az 1859/60-as tanévben például már a következő tananyagbeosztás szerint tanultak a középiskolai diákok:

II. osztály: Heti 2 órán: Magyarország történelme a mohácsi vészig.

III. osztály: Heti 2 órán: Magyarország történelme 1848-ig.

IV. osztály: Heti 3 órán: A világtörténelem rövid áttekintése.

V. osztály: Heti 4 órán: Az ókor részletes pragmatikai történelme, különös figyelemmel a művelődési viszonyokra.

VI. osztály: Heti 3 órán: Részletes pragmatikai középkori történelem, különös figyelemmel a műveltségi viszonyokra.

VII. osztály: Heti 4 órán: Az újkor részletes pragmatikai történelme, különös figyelemmel a reformációra. Az ausztriai birodalom rövid statisztikája.

¹ Entwurf, 1990. 138. l. (Kiemelés az eredeti szövegben: V. sz. függelék: Instrukció a történelem és a földrajz tanításához.)

² Szabenyi Péter: Feladatok – módszerek – eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára. Tankönyvkiadó, Bp. 1970. 23. l. (Szabenyi, 1970)

³ Mészáros István: A felekezeti tantervek történeti alakulása. In: Felekezeti gimnáziumi tantervek (1850-1948). Összeáll. és bev. tanulm.: Mészáros István. Szerk.: Horánszky Nándor. (A tantervelmélet forrásai 14.) OKI, Bp. 1991. 7. l. (Mészáros, 1991.)

⁴ Vö.: Mészáros, 1991. 8-10. l. táblázatai

⁵ Vö.: Szabenyi, 1970. 27. l.

VIII. osztály: Heti 4 órán: Magyarország rendszeres pragmatikai történelme.¹
Tehát ismét megjelent a magyar történelem a tananyagban!

Szóljunk valamit a tankönyvekről is! A *debreceni tanterv* a III-IV. osztályban *Dierner Endre*, az V-ben *Ladányi Gedeon*, a VI-ban *Somosi István*, a VII-ben *Schröck (Somhegyi) Ferenc*, a VIII-ban pedig *Horváth Mihály* tankönyvét ajánlja. **Dierner Endre** könyve² eredetileg 1842-ben született. Filozófiáját jól mutatja ezen kiadás előszava: „*Tanuló lányokat tartván leginkább szemem előtt, háborúk rajzolásai helyett művelődési rajzokat igyekeztem adni.*”³ Mindezt a 2., jelentősen bővített kiadás előszavában a következőkkel egészítette ki: „*[...] hiszem, hogy már most is csekély azok' száma, kik megelégedtek, ha tanítványaik a' koronás fők' neveit, uralkodásuk' idejét 's viselt háborúit elé tudák hiba nélkül sorolni.*”⁴ Ez összhangban volt az Entwurffal is, mely a történelem-tananyagot szintén nem az egymást követő királyok uralkodásának a láncszemeiből fűzte össze. Csakhogy itt *magyar történelmi* tananyagról volt szó!

Ladányi Gedeon tankönyve⁵, hasonlóan **Somosi István**éhoz⁶ az algimnáziumok számára készült. Utóbbi, Patakon megjelent munka bevallotta „*nem eredeti, a rendszer Becké, a tartalom Beck és Pütz után*” készült, és csak a bécsi kongresszusig tart.⁷ **Schröck** (az 1863-as kiadástól **Somhegyi) Ferenc** könyvei⁸ tanároknak szóló bevezetőjében így szól a történet (azaz történelem) fogalmáról: „*A történettudomány tágas értelemben magában foglalja az összes kültapasztalást. E szerint azonban köre megmérhetlen, tárgya oly sokféle, hogy az emberi ész annak áttekintésére s felfogására elégtelen. Azért csak oly események lehetnek tárgyai, melyek emlékezetre méltók, azaz: nagy befolyást gyakoroltattak vagy az egész emberi nem, vagy valamely kitünő nemzet jólétének emelésére vagy hanyatlására. Ezen fölül szükséges még, hogy az elsorolt események igazak s bizonyosak legyenek, azaz: tiszta forrásból meríthessenek s hiteles tanúk tekintélyén alapuljanak. Miből önként értetik, hogy a történettudomány szoros értelemben: emlékezetre méltó eseményeknek hiteles elbeszélése.*”⁹ **Horváth Mihály** tankönyvéről korábbi írásunkban szóltunk.¹⁰

Az 1860-as évek elejére már a katolikus iskolák sem voltak egységesek. Ezért tanácskozást tartottak, mely nemcsak a helyzetet mérte fel és összehasonlított, hanem elkészítette az új katolikus gimnáziumi tantervet. Ennek lényege az volt, hogy a magyar nyelv végre megkapta az őt megillető helyet, és a történelem-földrajz is megfelelő súllyal s nemzeti jellegű tartalommal került oktatásra. Milyen tartalommal? Nézzük ismét tárgyunkat! (A tervezet az Entwurf gimnáziumi szervezetét is „felrúgta”: I-III. oszt. a kisgimnázium, IV-V. oszt. a nagygimnázium, VI-VIII. oszt. a főgimnázium.)

III. grammatikai (3.) osztály, heti 2 óra: Az Árpádok kora a magyar történelemből.

¹ Az 1859/60-dik isk. évben előadott tantárgyak táblás előterjesztése. In: 1859/60-dik évi értesítő a helyi hitv. debreceni főgymnasiumról. Kiadja: az Igazgatóság. Debrecen, 1860. 13-15. l.

² *Dierner Endre*: Magyarhoni történetek, mellyeket a' protestans tanuló ifjúság számára összeszedett... Pest, 1857. (2., jelentősen bővült kiad.) 129 l.

³ *Dierner Endre*: Magyarhoni történetek... Pest, 1842. Előszó, V. l.

⁴ *Dierner Endre*: Magyarhoni történetek... Pest, 1857. VII. l.

⁵ *Ladányi Gedeon*: A világtörténet főbb eseményei rövid kivonatban. Debrecen, 1859. 196 l.

⁶ *Somosi István*: Világtörténet algymnasium számára. Sárospatak, 1860. (2., jav. kiad.) 217 l.

⁷ Az egyes kötetek: I. Ó-kor története a világ teremtésétől a nyugotrómai birodalom enyészéig. 101 l.; II. Közép kor története ... a vallásújításig. 60 l.; III. Új kor története ... a bécsi gyűlésig 56 l.

⁸ *Schröck (Somhegyi) Ferenc*: Egyetemes világtörténet a felgymnasiumi ifjúság használatára. I. köt. Ókor. Pest, 1856. (2., jav. kiad.) 219 l. II. köt. Középkor. Pest, 1861. (2., jav. kiad.) 185 l. III. köt. Új-kor. Pest, 1863. (2., jav. kiad.) 260 l.

⁹ *Schröck (Somhegyi) Ferenc*: Egyetemes világtörténet ... I. köt. 1.§ 1. l. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

¹⁰ L. *Katona András*: Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából. II. „Haza és haladás” – a nagy tanárok félévszázada. *Tanári Kincsestár – Történelem*, 2005. november, 16-18. l.

I. humanior (4.) osztály, heti 2 óra: A vegyes házakból való királyok.

II. humanior (5.) osztály, heti 2 óra: A magyar nemzet története a mohácsi vész után 1861-ig.

I. bölcsész (6.) osztály, heti 4 óra: Az egyetemes történelemből az ó- és középkor.

II. bölcsész (7.) osztály, heti 3 óra: Az újkor a jelenig.

III. bölcsész (8.) osztály, heti 4 óra: A magyarok pragmaticai története.¹

A Helytartótanács 1861. október 21-én kelt rendelete szentesítette és általánossá tette az előző évtized vége óta spontán kibontakozó tantervreformot: „*A hazai történet alapos ösmerete az igényeit hangosan követelő közvélemény előtt mulaszthatatlan polgári kötelességnek tekintetvén, annak eddigelé elhanyagolt vagy kicsinyes és sok részben korlátolt tanítását ezentúl a tárgy fontosságához mért terjedelmű, lehetőleg részrehajlatlan hűségű s helyel-közzel a kortannal, földleirattal és államismével felvilágosított történelmi élénk előadásnak kell felváltani. Ekként szükséges kezelni a világtörténelem tanítását is.*”²

A tananyagbeosztás a következőképpen festett:

III. osztály, heti 2 óra: Magyarok története az Árpád-házbéli vezérek és királyok alatt.

IV. osztály, heti 2 óra: Magyarok története a vegyes házakból királyok alatt.

V. osztály, heti 2 óra: Magyarok történetéből a két első korszak rövid vázlatát után a Habsburg-házból királyok és az osztrák birodalom állameszméje.

VI. osztály, heti 3 óra: Az egyetemes történetből az ó-kor folytatása és a középkor.

VII. osztály, heti 3 óra: Az egyetemes történetből az új és a legújabb kor.

VIII. osztály, heti 3 óra: A magyarok oknyomozó története.³

A protestáns iskolákra nem volt kötelező a helytartótanács rendelete. A *sárospataki kollégium* gimnáziumi tagozatának tanterve egyenesen így fogalmaz: „*[...] a történelem ... nem csak az általános művelődést segíti elő, hanem erős jellemet fejt ki s a hazafiúi erényeket fölébreszti s meggyökereztet.*”⁴ Tananyagbeosztása viszont kitartott az Entwurf kapcsán megismert történelem-földrajz koncentráció mellett:

I. osztály, heti 4 óra: Biographia az ó- és középkorból. Mathematica és physica geographia.

II. osztály, heti 3 óra: Biogr. az új történelemből. A politikai földrajz általános átnézete. Európa.

III. osztály, 3 óra: Magyarország történelme. Ázsia, Afrika, Ausztrália földrajza.

IV. osztály, heti 3 óra: Ó-kor történelme, ó geographia.

V. osztály, heti 3 óra: Középkor történelme. Középkor földrajza.

VI. osztály, heti 3 óra: Új-kor történelme. Új-kor földrajza párhuzamban.

VII. osztály, heti 3 óra: Magyarország történelme. Magyarország részletes földrajza statisticájával.⁵

¹ Mészáros, 1991. 47-48. l. (Lutter Nándor: A magyarországi katolikus gymnasiumok jövőjéről szóló javaslat. Pest, 1862. 30-34. l. alapján)

² Klamarik János: A magyarországi középiskolák újabb szervezete történelmi megvilágítással. Bp. 1893. 130. l. (Klamarik, 1893.); valamint: Mészáros, 1991. 51. l. (A magyar kir. helytartótanácsnak 1861. okt. 21-én 58.244. sz. a. kelt s a gymnasiumi igazgatókhoz kibocsátott rendelete alapján)

³ Klamarik, 1893. 137. és Mészáros, 1991. 54. l.

⁴ Mészáros, 1991. 62. l. (Tanterv, melyet a tiszáninneni helv. Hitv. Főtiszt. Egyházkerület 1861. szeptember 29., 30. és október 1-ső napján Szántón tartott közgyűlésében a sárospataki főiskolában fennálló gymnasiumi, academiái és kepezdei tanfolyamokra elfogadott és éltbe léptetni határozott. Sárospatak, 1862. alapján)

⁵ Mészáros, 1991. 63-65. l.

Két jeles tankönyvíróval kell még megismerkednünk. Az egyikük **Szász Károly**, akiről 1861-ben megjelent történelemkönyve¹ kapcsán szólunk. Szerényen így ír a bevezetőben: „*Vajha ez igénytelen munkácska is terjeszteni szükkörében, a hazai történelem szeretetét s emelné a nemzeti, - és mellékesen a protestáns öntudatot is, prot. tanodai ifjúságunkban!*”² Királyok története ez a munka is, de versikék színesítik az uralkodók történeteit. *Szebenyi Péter* tantárgytörténetében a művelődéstörténet legismertebb képviselőjének, Buckle-nak a magyar fordítójaként emlékeznek meg Szászról.³

Nála is ismertebb **Fraknoi (Frankl) Vilmos**, aki a dualizmus kori magyarországi katolikus szellemiségű konzervatív történetírás egyik legtermékenyebb történetírója volt. Bár történetszemléletét és ítéletalkotásait már kortársai erősen vitatatták, de szellemiségének hatása írókra, tanárookra, publicistákra – tehát a szakmai körökön kívüli „művelt közönségre” – vitathatatlán és maradandó volt.

Mi most csak egy fiatalon, alig 20 évesen írt történelemtankönyvét⁴ vesszük rövid vizsgálat alá, mely az 1863-ban újból betiltott Horváth Mihály munkája helyett meglehetősen széles körben elterjedt. Felfogását jól tükrözi a következő rövid idézet: „*Ha hazánk történetéből megtanuljuk, hogy az nagy, dicső és boldog csak akkor volt: midőn a nemzet egy részről hön ragaszkodott vallásához, Isten dicsőségeért hatásosan buzgókodott, tiszta és erkölcsös életet élt; másrészt pedig polgári kötelességeit pontosan teljesítette, királyához fiui hűséggel ragaszkodott; – az az egyszóval megadta Istennek a mi az Istené, a királynak, a mi királyé.*”⁵

A könyv szerkezete, korszakolása a következő:

I. Az *Árpád-házból* származott királyok uralkodása alatt, az *Árpád-ház* fiágának kihaltáig; vagyis 1000-tól 1301-ig.

II. A *vegyes házakból* származott királyok uralkodása alatt; vagyis 1301-től 1526-ig.

III. A jelenleg is uralkodó felséges [az általunk olvasott OPKM-ben fellelhető példányban itt egy nyilvánvalóan XIX. századi kéziratos bejegyzés: „disznóság”] ausztriai házból származott királyok uralkodása alatt; vagyis 1526-tól napjainkig.

Jellemzőek a szerző „kiegyező” szemléletére a forradalom és szabadságharcról szóló záró sorok: „*Az 1848/49-iki forradalom – mely alatt 1848. December 2-án V. Ferdinánd a trónról lelépven, és ennek testvére Ferenc Károly főherceg fia javára lemondván, I. Ferenc József vette át a kormányt – a békés fejlődést megakasztá ugyan egy időre, de azon szerencsétlen események által előidézett bajokat a király nagylelkűsége, a nemzet higgadtságával találkozáva, részben már is orvosolta. És a gondviselésbe vetett feltétlen bizalommal remélteni lehet, hogy azon nagy munka, melynek most csak kezdetét látjuk, a Mindenhatónak kegyelmével szerencsésen befejeztetvén, a nemzet felküzdni fogja magát oly magas fokára a vallás-erkölcsös műveltségnek és jólétnek, mint az a keresztény népnek e földön kötelessége és célja.*”⁶

Az említett művelődéstörténeti, valamint konzervatív irányzatok mellett egy romantikus nemzeti történelemtanítás is kibontakozóban van ekkor. Ennek lényegét legjellegesebb képviselője, a Rákóczi-szabadságharc forrásait tanulmányozó és – tegyük hozzá – „gyártó” *Thaly Kálmán* fogalmazta meg a legpregnánsabban: „*Jelenünk úgy sincs,*

¹ *Szász Károly*: Magyarország története rövid vonásokban középtanodák számára. Pest, 1861. 162 l. (1865. 2. tetemesen bővített és jobbított kiad. 184 l. Mi ez utóbbit forgathattuk, tehát ebből is idézünk.)

² *Szász Károly*, 1865. IV. 1.

³ *Szebenyi*, 1970. 29. l.

⁴ *Frankl Vilmos*: Magyarország története. Kath. gimnáziumok számára. Pest, 1863. 258 l.

⁵ *Frankl*, 1863. 4-5. l.

⁶ *Frankl*, 1863. 258. l.

ismertessük legalább a múltunkat, amely a miénk és senki által el nem rabolható.”¹ Kicsit egész történelemtanításunkat jellemzi e gondolat ebben a sötét történelmi korszakban. De már dereng a hajnalpír fénye, közeledőben van a kiegyezés.

A dualizmus korának történelemtanterveiről

A kiegyezést követően a népiskolai tanítás ügye rendeződött legkorábban, míg a középiskolákra vonatkozó törvény csak 1883-ban született meg. *Két népiskolai tanterv* született a dualizmus időszakában, az *1868-as* és az *1905-ös*. Mindkettőben a történelem tárgyat a földrajzzal, valamint a polgári jogok és kötelességekkel „integráltan” találjuk, melyben a „*magyar nemzet történelméből válogatott életrajzi képek elbeszélésén s elbeszéltesén*”² van a hangsúly. A célt az *1905-ös tantervben* fogalmazták meg világosabban: „[...] *hogy nemzetünk ezer esztendő múltjának és küzdelmeinek s az eseményekben és nagy történelmi alakokban megnyilatkozó nemzeti erényeknek megismertetésével felébressze, ápolja és nemesítse a nemzeti önértéket és királyhűséget.*

A tanításnak épp oly mértékben kell hatnia a szívre, mint az értelemre, hogy a tanuló a múlt ismereteiből ne csak okuljon, hanem lelkesedést és erkölcsi nemesedést is merítsen.”³

Ennél persze találunk konkrétabb tananyag-felsorolást is. V. osztályban: „*A történelmi anyag nagyjainak alakjai körül csoportosítva, élénk képekbe foglalandó, amelyek azonban ne csak az egyéni vonásokat domborítsák ki, hanem a kort is jellemezzék (kor- és jellemképek).*

1. Honfoglalás: Árpád. 2. A magyar királyság és ker. egyház megalapítása: Szent István, Szent László. 3. A mongol vész: IV. Béla. 4. A magyar királyság fénykora: Nagy Lajos, Hunyadi János, Mátyás király. 5. A mohácsi vész; a török hódoltság; Zrínyi Miklós. 6. Az alkotmány és vallásszabadság védelme: Bethlen Gábor, Pázmány Péter, II. Rákóczi Ferenc. 7. A török kiűzése, az ország elpusztult állapota: III. Károly. 8. A nemzet és kir. ház megbékélése: Mária Terézia. 9. A mai Magyarország megalakulása: József nádor, gr. Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc. 10. Napjaink: I. Ferenc József, Erzsébet királyné, a kir. család. [...] Az egyetemes történetre a tanítás csak annyiban tér ki, amennyiben ezt a nemzeti történet megértése szükségessé teszi.”⁴

Az 1867-es kiegyezést követően a „régí-új” kultuszminiszter, br. Eötvös József benyújtotta új középiskolai tantervjavaslatát, mely egy 9 évre kiterjedő és hármas osztátú intézménytípus tanítási terve lett volna. Sajnos csak az alsó és középső tag tanterve készült el, s a harmadiknak csupán az irányelve. Az egész rendszer és tanterv felépítését alkotója és alkottatója korai halála megakadályozta. Az elkészült *történelemtanterv* építkezése a következő volt:

A) A kisgimnázium

III. osztály. Hetenként 2 óra. A magyarokat megelőzőt legfőbb események előadása legfőljebb a 4 első hónapot veheti igénybe. Ezután ezen évfolyam alatt a magyarok története adandó elő a vegyes házakból származó királyokig.

¹ Idézi: R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. (Tudománytörténeti tanulmányok I.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1961. 60. l. (*Thaly Kálmán* levele Ráth Károlynak. Pest, 1862. febr. 27. OSzKK, Levéltár)

² Tanterv a népiskolák számára az 1868. évi XXXVIII. t. cz. értelmében. Népiskolai törvények és rendeletek tára. Szerk.: Tóth József. Bp. 1884. 405. l.

³ Tanterv és utasítás az elemi népiskolák számára. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1905. évi június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével. Bp. 1905. XXXIII. l.

⁴ U. o. XXXIII-XXXIV. l.

IV. osztály. Hetenként 2 óra. Magyarország történetéből a vegyes házak és a Habsburg-ház; a világtörténetből minden magyar történelmi korszak végén kiemeltetnek röviden oly legnagyobb fontosságú események, minők [...] közé számíttatnak:

- nagyobb-szerű változások, melyeken az emberiség közös hazája, a föld fölülte keresztülment, úgymint: a történetben fontosabb szerepet játszott nemzetek, országok, néha kormányformáknak, sőt egyes nagyobb-szerű dinasztiaáknak is keletkezése vagy bukása; de élesen körülírt vázlatával azon viszonyoknak, amelyek azt előidéztek;
- nagyobb földrészek fölfedezése, hogy ez által az általános földrajz tudománya már most a történelmi élet szempontjából is új táplálékot nyerjen; végre
- a legfontosabb találmányok ideje és hazája. Különös tekintettel az évszámokra, melyek, rátámaszkodva a magyar történet időviszonyaira és egyidejű eseményeire, mind a magyar, mind a később előforduló világtörténetre nézve a kronológiai ismeretet elő fogják segíteni és kölcsönösen megszilárdítani.

B) *A nagygimnázium*

V. osztály. Hetenként 3 óra. A világtörténet megelőző eseményeinek összefüggő, de vázlatos előadása után részletesen görög és a római történet 476-ig Kr. u.

VI. osztály. Hetenként 3 óra. A közép- és újkor, különös tekintettel Magyarország történetére.

C) *A liceumi kurzus*

VII-IX. osztály. A köteles tantárgyak között szerepel – többek között – a világtörténet, a római történet, a magyar történet, egyházi történet, görög és római régiségtan.¹

Míg Eötvös liceáris reformja és tanterve az Entwurf tagadása volt, addig az újabb közoktatási miniszter, *Pauler Tivadar* visszatért az 1861-es helytartótanácsi rendelet nyomdokaiba,² s 1871-es gimnáziumi tanterve már inkább az Entwurf módosítása.³ Nézzük meg ezt is tárgyunk szempontjából, egybevetve a már idézett helytartótanácsi rendelettel⁴:

<i>Oszt.</i>	<i>1861-es rendelet tananyaga</i>	<i>Óra-szám</i>	<i>Oszt.</i>	<i>1871-es tanterv tananyaga</i>	<i>Óra-szám</i>
III.	Magyarok története az Árpád-házbéli vezérek és királyok alatt	heti 2	III.	A magyarok története a vegyes házakból származott királyokig	heti 2
IV.	Magyarok története a vegyes házakból királyok alatt	heti 2	IV.	Magyarország történetéből a vegyes házak és a Habsburg-ház. A világtörténetből a nagyobb-szerű változások: a történetben fontosabb szerepet játszott nemzetek, országok ... dinasztiaák keletkezése vagy bukása	heti 2
V.	Magyarok történetéből a Habsburg-házból királyok alatt és az osztrák	heti 2	V.	Ó-kor	heti 3

¹ Kiadta a vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1868. évi 14.464. sz. a. kelt rendelettel. Idézi: *Klamarik*, 1893. 144. és 149-151. l.

² *Mann Miklós*: Kultúrpolitikusok a dualizmus korában. OPKM, Bp. 1993. (Az alapvetés, 14-35. l.)

³ Erről ls.: *Katona András*: „Szörnyű idő... Az önkényuralom korának történelemtanítása. *Módszertani Lapok. Történelem*. 1998. 2. sz. 16-17. l.

⁴ *Klamarik*, 1893. 137., 153. és 156. l. (A magyar kir. helytartótanácsnak 1861. okt. 21-én 58.244. sz. a. kelt s a gymnasiumi igazgatókhoz kibocsátott rendelete és A gymnasiumok tanterve. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1971. évi szeptember 18-án 20.825. sz. a. kelt rendelete alapján)

birodalom államisméje

VI.	Az egyetemes történetből az ókor és a középkor	heti 3	VI.	Középkor	heti 3
VII.	Az egyetemes történetből az új és legújabb kor	heti 3	VII.	Új-kor	heti 3
VIII.	A magyarok oknyomozó története	heti 3	VIII.	Magyarország oknyomozó története	heti 4

Mindezek „eklektikus kísérleteknek”¹ minősíthetők a magyar pedagógia talán legjelentősebb tantervi alkotásaihoz, az 1879-ben megjelent tantervhez és az 1880-ban napvilágot látott utasításhoz képest. Mindkét dokumentum alapvetően **Kármán Mór** nevéhez fűződik.²

Kármán tantervelméletét a hazai szakirodalom már sokoldalúan elemezte.³ Egyik legújabb tantervelméleti összefoglalásunk szerzője szerint „Kármánnál az iskolai nevelés legfőbb eszközeként szolgáló oktatás tartalmának kiválasztását és elrendezését meghatározó legfőbb kategóriák: a nemzeti közműveltség, a történetiség, a fejlődés és a tananyag mint organizmus.”⁴ A tárgyunk szempontjából meghatározó történetiség nála „nem csupán nemzeti, társadalmi, politikai tartalmat jelentett, hanem művelődési, szellemtörténeti, erkölcsi, sőt ... népszociológiai fejlődéssé szélesedett ki.”⁵

Kármán filozófiai gondolatait Hegel műveiből merítette, a pedagógus Ziller magyar tanítványa és Herbart magyar alkalmazója volt, a Deák és Eötvös által meghatározott kultúrpolitikai úton haladt, liberalizmusa azonban kortársainál mélyebb, műveltsége átfogóbb volt.⁶

A történelemtanítás célját az említett *Utasítás*ban a következőképp határozta meg: „Az egyéni lelki élet rajzát, a mint érzelmes, megható vonásokban lép a remek írók lapjain az ifjú elme elé, kiegészíteni a társadalom erkölcsi életének rajzával: ez nemes és fontos célja az iskolai történeti tanításnak. Feladata: megértetni az erkölcsi eszméket, amelyek megvalósításában a népek és társadalmi körök küzdelme fáradozik, felvilágosítani az állami s általában a művelt életnek, a civilizációnak érdemét és feltüntetni az irányok és érdekek harcát a kultura céljainak megközelítésében. Nem a száraz tények és események felsorolásával, amelyek a növendék emlékezetét terhelik a nélkül, hogy értelmét felvilágosítanak s érzelmét nemesítenék, hanem főleg az állami és társadalmi intézmények tagláló ismertetésével s azon szükségletek és indító okok megvilágításával,

¹ Unger Mátyás: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig. Bp. 1976. Tankönyvkiadó, 12. l. (Unger, 1976)

² A legújabb szaklexikon szerint: „neveléstudós, közoktatás-politikus, tanterv-teoretikus és -fejlesztő, a tanárképzésben az elmélet és a gyakorlat összekapcsolásának úttörője, egyetemi magántanár, tankönyvíró” (Pedagógiai lexikon. Főszerk.: Báthory Zoltán, Falus Iván. II. köt. Bp. 1997. Keraban Könyvkiadó, 170-171. l. A szócikk szerzője: Ballér Endre)

³ Különösen kiemelhetjük Felkai László és Faludi Szilárd munkáját: *Felkai László: Adalékok Kármán Mór oktatástanához.* In: *Tanulmányok a magyar nevelés történetéből 1849-1944.* Tankönyvkiadó, Bp. 1957. 23-81. l., ill. *Kármán Mór* pedagógiai művei. Összeáll., a bevezetést és a jegyzeteket írta: *Faludi Szilárd.* Tankönyvkiadó, Bp. 1969. 5-60. l.

⁴ Ballér Endre: *Tantervelméletek Magyarországon a XIX-XX. században.* Bp. 1996. OKI (A tantervelmélet forrásai 17.) 33. l. (Ballér, 1996.)

⁵ Ballér, 1996. 33. l.

⁶ Unger, 1976. 12. l.

melyek megalapításukhoz vezettek és átalakításukra hatottak, fogja a történelemoktatás feladatát teljesíthetni.”¹

Az 1879-es gimnáziumi tanterv – igaz, kisebb-nagyobb megszakításokkal – hét évig készült. Kármán már 1873-ban a Paulerétől eltérő javaslattal állt elő², de ő készítette az általános utasítások vitára bocsátott tervezetét is. Maguk a tantervi dokumentumok azonban valóban kollektív munka gyümölcsei voltak. Több, a minisztérium által irányított, s az Országos Közoktatási Tanács révén létrehozott bizottság vett részt a közös munkában, köztük olyan jeles tudósok, mint *Simonyi Zsigmond*, *Greguss Ágost*, *Marczali Henrik*, *Hunfalvy János*, de a munka dandárját Kármán végezte.

Kármán tantervi koncepciójában a humaniorák állnak a középpontban, melyek tárgyaiban (pl. magyar nyelv és irodalom, történelem) a Zillernek tulajdonított kultúrhistoriai fokozatokat nemzeti-történelmi alapra helyezi, mivel nézete szerint „[...] a nemzeti közös gondolkör taglalása lehet az egyedüli irányadó az iskolai tananyag szervezésére nézve...”³

Ziller tantervi koncepciója:⁴

<i>Pszichológiai fokok</i>	<i>Kultúrhistoriai fokok</i>
I. A korlátlan fantázia kora.	A népmese fokozata (az emberiség gyermekkora). Tündérmesék, állatmesék (Grimm)
II. A korlátlan fantázia kora.	Robinson-fokozat. (Az emberiség erőfeszítése az első kultúrjavakért.)
III. A feltétlen tekintély kora.	Patriarkák fokozata. (Az első szervezett életközösség megismerése.) Szim.*: Thüningiai mondák.
IV. A tekintély meglazulásának kora.	A zsidó hőskorszak (bírák kora) fokozata.
V. A tekintélynek való tudatos alárendelés kora.	A zsidó királyok korának fokozata. Szim.: Hérodotosz, Xenophon, a középkori német császárok (Nagy Károly, I. Henrik, Nagy Ottó, Barbarossa Frigyes).
VI. Az erkölcsi tekintély kora.	Krisztusi fokozat. Szim.: Livius.
VII. Az erkölcsi eszmény jegyében cselekvés kora.	Az apostolok fokozata. (Apostolok cselekedetei.) Szim.: a Napóleon korabeli német szabadságharcok.
VIII. A szociális eszmény uralma.	Reformáció-fokozat. Szim.: a német birodalom megalakulása.

Kármán tantervi koncepciója:⁵

<i>Történelmi korszakok</i>	<i>Műfajok</i>	<i>Koncentráló egyéniségek</i>
I. A honfoglalás kora.	<i>Mese és monda.</i> Olvasmány: Priszkosz rétor; Keveháza; Rege a csodaszarvasról. Szim.: Görög	Attila és Árpád

¹ *Kármán Mór* paedagógiai dolgozatai rendszeres összeállításban. II. köt. Bp. 1909. 234. l. (*Kármán II*, 1909.) (Általános utasítás a gymnasiumi tanítás tervéhez. Kiadatott a vallás- és közoktatási miniszter 1880-ik évi 16179. számú rendeletével)

² *Kármán (Kleinmann) Mór*: Az új gimnáziumi tantervjavaslat. *Magyar Tanügy*, III. köt. 1874. 97-103. l. (*Kármán*, 1874.)

³ *Kármán*, 1874. 101. l.

⁴ *Zlinszky Aladár*: A történelmi fokozatok az irodalmi tanításban. In: Emlékkönyv Kármán Mór huszonöt-éves tanári munkásságának ünnepére. Szerk.: *Volf György és Waldapfel János*. Bp. 1897. 202-203. l. (Szim. = Szimultán anyag) (*Zlinszky*, 1897.)

⁵ *Zlinszky*, 1897. 207-210. l.

	mitológiai olv., Homéroszi himnuszok, Akhilleusz, Parisz tört.	
II. A kereszténység felvétele és a királyság megalapítása.	<i>Legenda.</i> Olv.: Szent Gellért, Szent István, Szent László legendái, Arany: Szent László füve. Szim.: Plutarkhosz (Lükurgosz), Hérodotosz (Szólon)	Szent István és Szent László
III. A tatárjárás.	<i>A történeti elbeszélés.</i> Olv.: Szalay László: Tatárjárás. Szim.: Hérodotosz (görög-perzsa háborúk)	IV. Béla
IV. A magyar lovagkor.	<i>Eposz.</i> Olv.: Arany: Toldi. Szim.: Periklész korára vonatkozó olv.	Nagy Lajos
V. Nemzeti küzdelmek a törökkel és némettel.	<i>Líra.</i> Olv.: Arany: Hunyadi balladák; kuruc költészet. Szim.: Uhland, Bürger balladái, Cid románcok.	Hunyadiak és Rákócziak.
VI. A reformkor.	<i>Dráma és szónoklat.</i> Olv.: Shakespeare: Coriolanus. Szemelv.: Széchenyi, Kossuth és Deák műveiből. (Felirati beszéd, 1861.) Szim.: Schiller: Tell Vilmos.	Széchenyi, Kossuth és Deák.

Erre a vázra építi fel ezt követően Kármán a magyar történet és a magyar irodalom tantervi anyagát úgy, hogy a legtöbb tárgy ezzel szinkronba legyen, tartalmi kontaktusba kerüljön. Megállapítja, hogy „[...] az irodalmi tanítás magát a lelki processust fejtegeti, a történelmi tanítás pedig annak maradandó következményeivel foglalkozik. Amaz szemléltető pszichológiai, emez pedig szemléltető etikai curzus.”¹ Azaz – az érzelmi nevelés előtérbe kerülésével – Kármán az irodalomtanítást inkább az érzelmi, a történelmet pedig az értelmi nevelés érdekében akarta felhasználni.² A nevelőmunkában ugyanis a legjelentősebb tényezőnek az érzelmi nevelést tartotta, s a történeti tudatot tekintette az egész nevelés végeredményének.³

Kármán tantervjavaslatában és a megvalósult gimnáziumi tantervben az ismeretanyag konstrukciójának lényege a magyar irodalom, a magyar történelem, a természet-tudományok a kultúrhistoriai menettel szinkronban történő elhelyezése. Annak érdekében történik mindez, hogy az ismeretek ne elszigetelten, hanem egymást támogatva szerepeljenek. „A tanterv az anyag kiválogatásában nemcsak azon szempontból indul ki, hogy az irodalmi tanulmányok tárgya és egymásutánja megfeleljen a nemzet élete egyes történeti fokainak, hanem az irodalom elméletének kategóriáihoz is kell igazodnia[...]⁴

Nézzük az 1879-es gimnáziumi tantervben a magyar irodalmi és történeti anyag egymáshoz képesti elhelyezkedését a mondottak fényében!⁵

Magyar irodalom

I. oszt. (6 óra): Elbeszélő prózai és költői olvasmányok (különösen a népmonda, a magyar történeti monda).

II. oszt. (5 óra): Olvasmányok és feldolgozásuk, mint az előző osztályban: az ország be-

*Történelem**

I. oszt. Fő témája: a honfoglalás (vö.: Magyarország földrajza).

II. oszt. Fő témája: az ország berendezkedése (vö.: természeti földrajz).

¹ Kármán I. 1909. 255. l. (Adalékok a gymnasiumi oktatás elméletéhez. Részletes methodika)

² Unger, 1976. 17. l.

³ Balázs Györgyné: Korkép kialakítása a történelemoktatásban. Akadémiai Kiadó, Bp. 1970. 27. l. (Balázsné, 1970.)

⁴ Kármán Mór II, 1909. 266. l.

⁵ A gymnasiumi tanítás terve. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi magy. kir. Miniszter, 1879-ik évi 17 630. sz. alatt kelt rendeletével. Könyvnyomda, 1879. 2-3. és 7-8. l. alapján

rendezkedése, Szent István és százada.

III. oszt. (4 óra): Összefüggő történeti olvasmány (Szalay, Csengery), elbeszélő költemények (Arany, Tompa).

IV. oszt. (3 óra): Nagyobb epikus olvasmány, balladák. Prózai olvasmány: leírások, ún. tárgy- és jelenetrajzok, jellemrajzok, könnyebb életrajzok (Plutarkhosz).

V. oszt. (3 óra): Költői olvasmány: románcok, balladák, lírikus költemények (Hunyadi balladakör, Szondi két apródja). Prózai olvasmány: beszélgetések, levelek, kisebb értekezések és szónoki művek.

VI. oszt. (3 óra): Költői olvasmány: dráma (Coriolanus vagy Julius Caesar). Retorika, a prózai műfajok elmélete, tekintettel történeti fejlődésükre, főleg a görög, a latin és a magyar irodalomban. Megfelelő szónoki művek és retorikai értelmezések.

VII. oszt. (3 óra): Poétika, a költői műfajok elmélete, tekintettel történeti fejlődésükre.

VIII. oszt. (3 óra): A magyar irodalom fejlődésének áttekintése. A régibb irodalomnak Bessenyeiig rövid tárgyalása után, főleg az újabb irodalom tüzetes ismertetése.

* = *I-III. oszt.:* Rendszeres történelemtanítás nincs, a magyar, illetve az ókori történelemből vett mondák, a magyar naiv epika alkotásai érdeklődést keltenek, s előkészítik a kötöttebb, rendszeres történelemtanítást.

Feltűnő tehát a Zillertől származó történetiség elvének érvényesülése, mely szerint a tanuló – minél sokoldalúbban – élje át kicsiben és röviden az emberiség története során megtett lépéseit. A tanítás központja minden osztályban olyan erkölcsi, történeti és irodalmi anyag, mely a kultúrhistoriai (értsd: művelődéstörténeti) fokozatoknak megfelelően idézi fel az adott kor gondolkodását, érzületét.¹ A tanterv történelmi részének jellemzői közül kiemelhetjük az egyetemes történeti anyag Európa- és újkorcentrikusságát, a Kármán-féle koncepció középpontjában mégis a nemzeti történelem áll. A kettő összekapcsolását szolgálja az a modell, amely közvetlenül 1945-ig, közvetve pedig a mai napig követendő mintául szolgál: egyetemes történelem tárgyalása során a magyar, Magyarország oknyomozó története során pedig az európai koronkénti folyamatok és események bemutatása. Az egész történeti fejlődés vezérfonalát a tág értelemben vett intézmények (pl. hűbériség, kereszténység, császárság, pápaság, nemesi vármegye, stb.) adják, mellyel a korábbi valláserkölcsei rendezőelvvel szemben (mellett) új historikus gondolkodás jelentkezik: „*A történelmi tanításban [...] elsősorban nem azt vizsgáljuk, hogyan fejlődik az államférfiú gondolkodása, hanem azt, mi volt az ő korában a nemzeti szükséglet, és mit tett kielégítésére. Másfelől, nem is annyira az a kérdés itt, ki alkotta az intézményeket, hanem hogy hogyan alakultak és minő hatást gyakorol-*

III. oszt. Fő témája: az ország megpróbáltatása az idegen erők támadása ellen (vö.: fizikai földrajz).

IV. oszt. (3 óra): Az ókor története különösen a görög és a római történelem – a császárság megalapításáig (vö.: vegytan, ásványtan, földtan).

V. oszt. (3 óra): A római császárság bukása, Európa története Amerika felfedezéséig (vö.: növénytan).

VI. oszt. (3 óra): Az újkor története a bécsi kongresszusig.

VII. oszt. (3 óra): A legújabb kor rövid történeti jellemzése után politikai földrajz, különösen Európa és Amerika államai politikai viszonyainak általános tárgyalása.

VIII. oszt. (3 óra): Magyarország története, tekintettel a társadalmi és állami viszonyok fejlődésére, a kútfőknek s a történetírásnak ismertetésével.

¹ Felkai László: Tantervtörténetünk jelentős állomása: 1879. *Pedagógiai Szemle*, 1979. 12. sz. 1085. l.

tak.”¹ Ez a koncepció jól beilleszkedik a kiegyezés utáni általános politikai irányvonalba, és kifejezi a fejlődés gondolatát, mely a történetfilozófiai alap.

Ahogy ez nálunk lenni szokott, ez a – ma már tantervtörténeti szempontból biztosan állíthatjuk – kiemelkedő jelentőségű tanterv sem aratott a kortársak körében osztatlan elismerést. Anélkül, hogy a részletekbe merülnénk, melyek voltak a legvitatottabb pontjai? Leginkább és legtöbben – talán a millennium bővületében – a nemzeti történelem számára kívántak nagyobb teret biztosítani a történelemtanításban. Érzékelhető azonban ideológiai hangsúlyváltás is. A polgári nemzetté válás évtizedeit követően a nemzeti állam megszilárdulása, s a századvég nagyhatalmi aspirációi erősítik a nemzeti történelem „jogaiért” fokozottan síkra szállók pozícióit. E tábor képviselőit nevezi a tantárgytörténeti (és tudománytörténeti) szakirodalmunk a *hungarocentrizmus* híveinek,² helyenként kissé pejoratív felhanggal is.³ Nézzük a viták részletezése helyett – ezt megteszi *Márki Sándor* témánk szempontjából is alapvető munkájában, az első rendszeres magyar történelem-módszertan kézikönyvben⁴ (következő közlésünkben szólunk róla) – a két tanterv tananyagbeosztását:

1879-es történelemtanterv

IV. oszt. (3 óra): Az ókor története, különösen a görög és római történet a császárság megalapításáig.

V. oszt. (3 óra): Európa története Amerika felfedezéséig.

VI. oszt. (3 óra): Az újkor története a bécsi kongresszusig.

VII. oszt. (3 óra): A legújabb kor rövid történeti jellemzése után politikai földrajz.

VIII. oszt. (3 óra): Magyarország története, tekintettel a társadalmi és állami viszonyok fejlődésére, a kút-főknek s a történetírásnak ismertetésével.

1899-es történelemtanterv⁵

III. oszt. (3 óra): A magyar nemzet története 1526-ig

IV. oszt. (3 óra): a) A magyar nemzet története 1526-tól 1867-ig. b) Magyarország politikai földrajza; Ausztria; az Osztrák-Magyar Monarchia.

V. oszt. (3 óra): Az ókor története a Nyugatrómai Császárság bukásáig (476), a földrajzi ismeretek ébrentartása mellett.

VI. oszt. (3 óra): Egyetemes történet a magyar nemzet történetével kapcsolatosan a vesztfáliai békéig (1648), a földrajzi ismeretek ébrentartása mellett.

VII. oszt. (3 óra): Egyetemes történet a magyar nemzet történetével kapcsolatosan 1648-tól 1871-ig. Európa és Amerika nevezetesebb államainak földrajza.

VIII. oszt. (3 óra): A magyar nemzet történetének, különösen az állami élet fejlődésének összefoglaló áttekintése. Befejezésül: Magyarország politikai, gazdasági és művelődési jelen állapotának ismertetése.

Az *Utasítás Történetre* vonatkozó részei egyértelművé teszik, ami a fenti tananyag-felsorolásból is kiviláglik. A szubjektum felől megközelítve: „[A történelmi tények] nemcsak az értelmet, hanem az érzelmeket is foglalkoztatják és megragadják az

¹ *Kármán I.* 1909. 255. l. (Adalékok a gymnasiumi oktatás elméletéhez. Részletes methodika. I. Történetirodalmi tantárgyak csoportja)

² *Unger*, 1976. 18-25. l.

³ *Szebenyi*, 1970. 61. l. („A magyar kétfejű sas tört. uralomra a századfordulón a történelemtanításban is.”)

⁴ *Márki Sándor*: Történettanítás a középiskolai új tanterv szellemében. Bp. 1902. 58-69. l. (*Márki*, 1902.)

⁵ A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások. (Kiadattak a magyar kir. vallás- és közoktatási miniszter 1899. évi 32 818. és 1903. évi 43 381. sz. a. kelt rendeleteivel.) Hivatalos kiadás. Bp. é. n. X. l.

embert egész erkölcsi mivoltában. A történet tanítván nevel és nevelvén jellemet formálja. [...] Az egyes embert első sorban nemzete kapcsolja az emberiséghez. [...] Nincs az egyetemes történetnek olyan nagy alakja, aki magán ne hordaná a nemzeti nagyság bélyegét. [...] Nemzeti nevelés nélkül nincs igazi emberi nevelés. [...] A történettudás középpontjába a nemzeti történet állíttassék. [...] Nincs olyan osztály, amely a nemzeti történetet mellőzné, vagy legalább a haza földjét teljesen elhagyná.”¹ (Az Utasítás A tanítás célja és menete c. részéből nem önkényesen válogattunk, csupán a szövegszerűen kiemelt részeket idéztük.)

Ami a táblázatos felsorolásból nem látszik egyértelműen: „Az I. és II. osztály olvasmányai a mondákhöz fűződve előkészítik a történet tanítását, amely a III. és IV. osztályban az így megvetett alapon összefüggő előadásban, az egyszerű elbeszélés formáját választva, ismerteti meg a magyar nemzet ezer esztendő múltját. Az V. VI. és VII. osztályban bővül a történettudás köre és változik módszere. A nemzeti történet az egyetemes történeti fejlődés keretébe illeszkedik s az egyszerű elbeszélést egybevetések, következtetések és összefoglalások egészítik ki. Végre a VIII. osztály, hét évi tanítás széles alapjára helyezkedve, még egyszer áttekinti s behatóbban ismerteti a magyar nemzet történetét, különös figyelemmel az állami élet fejlődésére és a közjogi ismeretek megerősítésére.”²

Szembetűnő az egyetemes történelem, s ezen belül az ókor, de különösen az új- és legújabb kor visszaesése, pedig – mint erre Unger Mátyás rámutatott – az 1889. évi német tanterv éppen a XIX. századi történelem tanítását szorgalmazta. Valójában azonban az eltérés itt azonosság! Míg a magyar „nemzeti dicsőség kútforrását történetíróink és történelemtanáraink egyaránt a középkorban találhatták meg. [...]” Ugyanazért választotta a középkort, amiért a németek – 1900 körül – az újkort.³

A tanterv filozófiai alapvetését, anyagkiválasztását és -elrendezési koncepcióját tekintve erősen eklektikus. Ezzel azonban az – a már korábban említett – első rendszeres magyar történelem-módszertan kapcsán foglalkozunk majd, hisz Márki Sándor munkája közvetlenül az 1899-es tanterv megvalósítását kívánta szolgálni.⁴

Történelemtankönyveink a Monarchia korában

A történelemtankönyvek többé-kevésbé mai értelemben vett használata a XIX. század utolsó évtizedeiben kezdett terjedni. Korábban a legtöbb tanár, különösen a felsőbb osztályokban, diákjaitól a maga előadását követelte. A forgalomban levő tankönyvek inkább csak kézikönyvnek számítottak. Némi túlzással a helyzetet úgy lehetne jellemezni: ahány iskola, annyi tanár, annyi – legtöbbször diktált – tankönyvszöveg. Az állami tanterv kötelezővé tétele, az állami ellenőrzés valamennyi iskolára való kiterjesztése, a tankönyvek állami engedélyezéshez kötése gyökeresen új helyzetet teremtett. Egységesebb lett a ténylegesen tanított tananyag és a követelményrendszer.

Az egységesedési folyamat, különösen az ismeretanyag tantervi rögzítése és mindenre kötelező normaként való előírása, *megnövelte a tankönyvek jelentőségét*. Egyetlen tanár sem térhetett ki valamelyik jóváhagyott tankönyv használata elől. A régi beidegzettség azonban csak lassan változott.⁵ Ráadásul a korabeli könyvek nehezen nevezhetők a mai értelemben vett tankönyveknek. Nyelvezetük nehézkes volt és a fogalmak meghatározása sem volt többnyire egyértelmű. *Trefort Ágoston* kultuszminister

¹ U. o. 165-166. l.

² U. o. 166. l. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

³ Unger, 1976. 23. l.

⁴ Márki, 1902. (Erről a következő közlésünkben szöveglünk.)

⁵ Unger, 1976. 26-28. l.

szerint: „*csekély az oly középiskolai könyveink száma, melyek azon egyszerű követelményeknek is megfelelnek, hogy a tudomány biztos megállapodásai értelme, tiszta iskolai tanításra alkalmas nyelven tárgyalják.*”¹ Ezen követelmények az 1883. évi XXX. számú, ún. *középiskolai törvény* nyomán kristályosodtak ki. Ez – némi módosítással – országos érvényűvé tette az 1879-es tantervet, és megkezdődött, előbb az iskolai tankönyvhasználat ellenőrzése, majd a tankönyvbírálat és -engedélyezés. Az utóbbi az Országos Közoktatási Tanács égisze alatt zajlott, gondosan ügyelve arra, hogy a szabad piac érdekei se sérüljenek.

Ha csak történelemből is nézünk körül ezen a tankönyvpiacra, akkor is a bőség zavarával kell küzdenünk. „*Iszonyú tankönyváradat*” – írja 1892-ben a századforduló egyik népszerű tankönyvszerzője.² *Felekezeti és üzleti érdekek* arra késztették az egyházakat és a kiadókat, hogy egymással versengve jelentessenek meg tankönyveket. (Pl. a Franklin Társulat³, a Lampel Rt., a Lauffer Rt., az Athenaeum Kiadó és az egyik legnagyobb múltú, az Eggenberger-féle könyvkereskedés. Az egyháziak közül kiemelkedett a Stephaneum, azaz a Szent István Társulat.) Az állam nem nagyon szabott gátat az áradatnak. Legalábbis az engedélyezett tankönyvek 1904-ben közzétett jegyzéke erre enged következtetni. Ezen ugyanis 23 szerző – illetve négy esetben szerzőpár – összesen 70 magyar nyelvű tankönyve szerepel.⁴

Az érintett hat osztálynak (III-VIII.) írt 70 tankönyv különösen akkor látszik soknak, ha figyelembe vesszük, hogy az 1898-99. tanévben összesen 163 gimnázium és 32 reáliskola működik. Ezek a számok a dualizmus végéig sem nőttek jelentékenyen. Az 1917-18. iskolai évben összesen 221 gimnázium és reáliskola működött.⁵ (Ez a 200 körüli iskola eredetét, igazgatását illetően rendkívül sokféle: hétféle felekezeti, állami, alapítványi, magán, katolikus és királyi katolikus; az iskolák egy része felett az állam rendelkezik, mások vezetése alatt álltak, míg az autonóm felekezeti középiskolák felett csak felügyeletet gyakoroltak.) A korábban tárgyalt történelmi előzmények magyarázták az említett Varga Ottó szavait: „...vannak könyvek, melyeket pusztán protestáns intézetek használnak, vannak könyvek, melyeket ismét csak kat. Egyháziak vezetése alatt álló intézetekben használnak.”⁶

Az új tantervnek megfelelően íródott első új tankönyv **Mangold Lajos** aztán több évtizeden át használt tankönyve⁷ volt, mely a történettudomány újabb kutatási eredményei és a megfelelő világtörténelmi háttér mellett tartalmazott egy 40 oldalas függelékkel a „*megbeszélendő kútők*”-ről, illetve néhány uralkodói leszármazási táblát is.⁸ Ennek ellenére (vagy éppen ezért) sokan bírálták (pl. Márki Sándor, aki lektora volt⁹) Mangold

¹ *Bartos Károly*: Történelemtankönyvek és taneszközök a dualizmus korában. Történelempedagógiai füzetek, 7. A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – ELTE BTK, Bp. 2000. 67. l. (*Bartos*, 2000.)

² *Varga Ottó*: A tankönyvről. Klny. Az „Élet” 1892. évi 7. és 9. számából. Pallas, Bp. 1892. 6. l. (*Varga*, 1892.)

³ Elődje a Landerer és Heckenast cég volt.

⁴ Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1903/1904. 500-504. l. (Teljes sorozattal szerepel: Király Pál, Mangold Lajos, Varga Ottó; Kiss Lajos, Márki Sándor, Mika Sándor, Szigethy Lajos, Szölgvény János, Vaszary Kolos egyetemes, Angyal Dávid, Szádeczky Lajos magyar történelmi könyvsorozat adott ki.)

⁵ *Kornis Gyula*: Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Bp. 1927. 143. l.

⁶ *Varga Ottó*: A jelenlegi történettudomány középiskoláinkban. *Magyar Paedagogia*, 1892. 342. l.

⁷ A magyarok oknyomozó történelme. 1883. Franklin, Bp. 209 l. (A 4., javított kiadás 1903-ban jelent meg.) Ezt követték egyetemes történelmi tankönyvei, szintén több kiadásban: Világtörténelem, 1. kötet, Ókor; Világtörténelem, 2. kötet, A középkor és az újkor 1648-ig; Világtörténelem középtanodai használatra. III. kötet. Újkor és legújabb kor.

⁸ Bővebben: *Bartos*, 2000. 74. l.

⁹ Pl. *Márki Sándor*: Mangold Lajos: A magyarok oknyomozó története. Országos Középiskolai tanáregyesületi Közlöny, 1882-83. 198. l.

munkáját, stílusa, felfogása, módszerei, sőt magyartalansága miatt, de valószínűleg ez a munka jelenti az áttörést a korszerű történelemtankönyvek megjelenése felé vezető úton.

Ez idő tájt jelentek meg **Csuday Jenő**¹, majd **Szölgyémy János**² és **Varga Ottó**³ világtörténetei. Utóbbi – Ranke szellemében – magyar történeti tankönyvsorozatot is készített.⁴ Jelentős történészek is vállaltak középiskolai tankönyvírói feladatokat. **Marczali Henrik** például 1890-ben átdolgozta *Horváth Mihály* III. osztályos *A magyarok története* című tankönyvét, melyben először jelentek meg térképmelléletek, mégpedig öt, *Homolka József* kartográfus közreműködésével.⁵ A századfordulóra már képekkel illusztrált tankönyvek is megjelentek, előbb földrajzból⁶, majd **Márki Sándor** révén politikai földrajzból⁷. Ismereteink szerint az első történelemtankönyv, amely két színes tábló melléklettel jelent meg, **Sebestyén Gyula** III. osztályos könyve volt, mely már az 1899-es tanterv megjelenése után látott napvilágot⁸.

Feltűnő, de az adott korban természetes a felekezeti megosztottság a tankönyvek használatában. Például *Csuday Jenő* és *Szölgyémy János* könyveit csak a katolikus iskolákban, *Dierner Endre* és *Ladányi Gedeon* munkáit viszont a protestáns iskolákban használták. Főleg az állami iskolákban forgatták *Mangold Lajos* munkáit, viszont felekezetre való tekintet nélkül szinte mindenütt *Horváth Mihály Marczali Henrik* által átdolgozott könyvét, valamint *Mangold Lajos* és *Varga Ottó* oknyomozó VIII. osztályos magyar történeti tankönyvét. Ez utóbbi példák azt erősítik, hogy az ún. „általános természetű”⁹, vagyis a *középiskolák* – és a nem katolikus vagy protestáns középiskolák – részére készült tankönyvek lassú terjedése mellett figyelemre méltó a felekezeti tankönyvek *felekezeti elfogultságának kétségtelen csökkenése*.

A tanári közvélemény nevében Varga Ottó a 90-es évek elején azt a nézetet vallotta, hogy a jó iskola feltétele „*a szabadság a tankönyvírásban és -választásban*”, s a tanárnak, ha nem talál megfelelő tankönyvet a forgalomban levők között, „*egyenesen kötelessége, hogy a nézete szerint jobbat, célhoz vezetőbbet megírja*.”¹⁰ Az akkor nagyon felkapottá váló tankönyvszerző nyilván erősen túlzott a megfogalmazásban. Minden tanárban kialakul ugyan egy tankönyvvel szemben támasztott követelményrendszer, melynek teljesen csak egy saját maga által írt tankönyv felelhetne meg. De a valóságban ez megvalósíthatatlan, s megvalósíthatatlannak bizonyult a hajdani századfordulón is.

A baj azonban nem is annyira a különben sem kis választási lehetőségben volt, hanem sokkal inkább abban, hogy a *tankönyvírás nem kapta meg sem a kellő figyelmet*,

¹ Pl. Világtörténelem. 1. köt. Ó-kor. (Gimnáziumok számára) Szombathely, 2. kiad. 1886. 219 l. (De magyar történetet is írt 1884-ben a gimnáziumok III. osztálya számára, 125 lapon.)

² Világtörténet. I. rész. Ókor. Pallas, Bp. 1891. 180 l.; Világtörténet. 2. r. 2. kiad. 1892. 174 l.; Világtörténet. 3. r. 1893. 180 l.

³ Világtörténet a középiskolák számára. I. köt. Ókor, 1988. 140 l.; Világtörténet. 2. köt. Középkor és újkor 1648-ig, 1892. 178 l. (Mind: Franklin, Bp.)

⁴ A magyarok oknyomozó története. A középiskolák VIII. osztálya számára. Franklin, Bp. 1885. 240 l.

⁵ Ls. erről: *Márki Sándor*: Horváth Mihály: A magyarok története. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1889–90. 679. l.

⁶ *Visontay János*: A magyar állam és a Földközi-tenger környékének földirata. A gymnasiumok 1. osztályának az új tantervezet szerint. Lampel, Bp. 15. kiad. 1883. 158 l. 1 színes t.

⁷ *Márki Sándor*: Az Osztrák – Magyar Monarchia politikai földrajza. A gymnasiumok 3. osztályának számára. Franklin, Bp. 1887. 63 l., 12 színes t.

⁸ *Sebestyén Gyula*: A magyar nemzet története a mohácsi vészig. A gymnasium és reáliskola 3. osztálya számára. Franklin, Bp. 2. kiad. 1907. 143 l. 2 színes t.

⁹ *Varga*, 1892. 4. l. Példaként a szerző *Mangold* sorozatára (Világtörténelem 1-3. kötet + A magyarok oknyomozó történelme) és saját tankönyveire hivatkozik (Világtörténet 1-2. + A magyarok története 1-2. r.), de megemlíti *Ribáry* világtörténetét (VIII. oszt.) és a III. osztályban használt *Horváth - Marczali*it.

¹⁰ *Varga*, 1892. 4. l.

sem a jelentőségéhez mért társadalmi és tudományos *elismerést*.¹ A 80-as években még előfordult, hogy a Századok is megemlékezett egy-egy új tankönyvről², a későbbiekben viszont az Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönyben is aránylag ritkán foglalkoztak tankönyvekkel, akkor is semmitmondó, rövid ismertetések formájában.

A tankönyvírás társadalmi megbecsülését illetően a századfordulón azzal a – máig érezhető – jelenséggel találkozunk, amelyet Márki Sándor – 1892-ben, illetve 1902-ben – így jellemezett:

„Külföldön nem ritka eset, hogy egyszerű tankönyv is babért szerez írójának... Voltaképp érdemnek is, de föladatnak is nagyobb, néhány ívnyi könyvecskében helyes irányt adni sok ezer tanuló történeti érzékének, mint olykor fölvágtatlanul maradó tudós értekezéseket írni a könyvtárak számára. Tankönyvről azonban, ezer meg ezer ifjú lélek mindennapi táplálékáról, minálunk nem vesz tudomást a sajtó, sem az akadémia, sem az egyetem.” „Íróját üzletembernek tekintik s lenéző mosollyal haladnak el mellette. ...nálunk ez manap a nagyképűség rovására megy (ti. a tudósok tankönyvírása), s elveszettnek látszik a tudományra nézve, aki tankönyvet mer írni.”³

A kutató, illetve tankönyvírói történezmunka szembeállítására Márki idézett helyénél is persze csak keserű kifakadás. Márki és a kérdést figyelemre méltatók előtt világos volt, hogy a tankönyvírás *sajátos műfaj, sajátos követelményekkel*. Varga Ottó szerint:

„Nem elég oda a tudomány, nem elég a pedagógiai képzettség, a kettőnek együtt kell lennie és még valaminek: az érzéknek, amit úgyszólván eltanulni sem lehet.”⁴

Miről mesélnek a tankönyvek?

Vizsgáljuk ezt követően – főleg *Unger Máttyás* kutatásaira támaszkodva – az egymástól többnyire külön kötetekben is elváló egyetemes és magyar történeti tankönyvek ismeretanyagát és szemléletét.

A nem magyar történelmet tárgyaló kötetek egy része *egyetemes*⁵, másik csoportja *világtörténet*⁶ ígér. Az utóbbi kétségtől elterjedtebb volt a német „Weltgeschichte” hatására, mint Marczali Henrik akkoriban meghatározó 12 vaskos kötetből álló „világtörténete” is bizonyítja.⁷ Ehhez ragaszkodott a tankönyvírók többsége is, bár – mint az előző fejezetben láthattuk – az 1899. évi tanterv „egyetemes történelem”-ről beszél.

¹ Horváth Mihály – mint korábban is jeleztük – nem kis mértékben tankönyvének köszönhette akadémiai tagságát 1841-ben!

² Pl. Mangold Lajos tankönyveit (A magyarok oknyomozó történelme) *Márki Sándor* és *Poór Antal* ismertette a legrangosabb történész folyóiratban, a *Századokban*: 1883. 387-388; 1887. 381-382. és 1895. 952-956. l.

³ *Márki Sándor*: A történettanítás szelleme. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1892-93. 254. és *U. ő*: Történettanítás nép- és középiskolákban. In: A Magyar Történelmi Társulat 1885. Július 3-6. Napjain Budapesten tartott Congresszusának irományai. Szerk. *Szilágyi Sándor*. Bp. 1885. 69. l.

⁴ *Varga*, 1892. 4. l.

⁵ *Sebestyén Gyula*: Egyetemes történet a középiskolák felsőbb osztályai számára. I-III. kötet. Franklin, Bp. 1903-1906.; *Ujházy László*: Egyetemes történelem. Középiskolák felső osztályai számára. V-VII. osztály. Szent István Társulat, Bp. 1901-1904.

⁶ *Mangold Lajos*: Világtörténelem. 1-3. kötet. Színes térképmelléklettel. Franklin, Bp. 1899-1903.; *Vaszarý Kólos*: Világtörténelem a középiskolák számára. I. kötet. Ókor. 9. kiadás, Kronológiával és XXVII képmelléklettel. Lampel, Bp. 1895.; *Varga Ottó*: Világtörténet a középiskolák számára. I. kötet. Ókor. 5. kiadás, Franklin, Bp. 1888. 141 l.; *U. ő*: Világtörténet. 2. kötet. Középkor és az újkor 1648-ig. 3. kiadás. Franklin, Bp. 1902. 262 l.; *Mika Sándor*: Világtörténet az új tanterv alapján. I-III. kötet. 1-2. kiadás. Lampel, Bp. 1902-1904.

⁷ *Marczali Henrik*: Nagy Képes Világtörténet. Franklin, Révai Testvérek, Bp. é. n. I-XII. köt.

A különbségtétel valószínűleg nem tudatos, de mégis tartalmi jellegű. A kulcsszó minden tankönyvben az „emberiség” vagy az „emberi nem”. *Ujházy László* írja:

„Az egyetemes történelem ama eseményeknek rendszeres összefoglalása, amelyek az emberiség egyetemes fejlődését előmozdították vagy hátráltatták.”¹

A meghatározás több lényeges elemét megtaláljuk *Bolla Márton*² és *Budai Ézsaiás*³ korábban már ismertett tankönyveiben is. *Marczali* is ezt írja le *Nagy Képes Világtörténete* előszavában első mondatként:

„A világtörténet az emberiség fejlődésének története.” Majd később: „Az emberi közösség élete az, melynek megismerése feladatunk.”⁴

Korábban világtörténet címén egyszerűen az országok, népek történetét tanították, és írták le a tankönyvekben.⁵ Erről a régi gyakorlatról írja a már idézett tankönyvszerző, *Vaszary Kolos*: „Kisebb népek, pl. a keleti népek, egy füst alatt íratnak le elejétől végig, mások korokba szedve, darabonként. A történeti szintér, a föld egy-egy névdús §-ban előre bocsátatik; az emberi elmének, cselekvésnek eredménye (pl. társadalmi szervezet, művészet, tudomány stb.) egy más §-ban lexikonszerű felsorolással után vettetik: a dolgok összefüggése, az emberi nemnek folytonos előhaladása azonban háttérben marad, vagy valami semmit nem mondó szóvirág pótolja azt.”⁶ Állítását a XIX. század utolsó évtizedeinek történelemkönyvei még egyértelműen igazolták.

Ez az elítélt gyakorlat még a századforduló könyveiben is tovább élt. Az általános, az egyetemes megragadására való törekvés azonban nagy nyeresége az akkori történetiszemléletnek, s ebben tankönyvírók és történészek azonos nézetet vallottak. *Marczali* mondta: „Nem minden történeti tény, nem minden fennmaradt adat egyúttal a világtörténelemé. Szemünk előtt mindig az általános értékűnek kell lebegnie.”⁷

A tankönyvíró *Vaszary Kolos* szerint a tankönyvíró csak ama népekre lehet figyelemmel, „melyek akár nagy birodalmak alapításával, akár a tudományok és művészetek, vagy az ipar és kereskedelem terén kifejtett tevékenységükkel az emberiség fejlődésére, a társadalom átalakulására kiválóbb hatást gyakoroltak.”⁸

Az első világháborút megelőző évtizedekben az egyetemes történelmet a magyar történettudomány és magyar történelemtanítás egyaránt *Ranke* jelszavait hangoztatva művelte. *Marczali* így írt 1885-ben: „... történelem csak egy van: az emberi szellem fejlődésének története. [...] *Humbold Vilmos* az emberiségen uralkodó eszmék ismeretét tüzte ki a történetírás céljául. Ezekben kell tisztelnünk a történet valódi alkotó erőit, ezeknek szolgálnak az egyén, bármennyire is kimagaslók is társai sorából, ezek megvalósításán fáradszunk korszakok és nemzetek.”⁹

¹ *Ujházy László*: Egyetemes történelem. Középkiskolák felső osztályai számára. I. rész. Az V. osztály részére. Szent István Társulat, Bp. 1902. 5. l.

² Vö. *Katona András*: Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából I. Történelemtanításunk hőskora, a rendszeres történelemtanítás kezdetei (1650–1806) *Tanári Kincsestár – Történelem*. 2005. szeptember, 9. l. (*Bolla Márton* Általános világtörténete főbb vonalai. Első kötet. Pest, 1845. 3-6. l.)

³ Vö. *Katona András*: Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából. II. „Haza és haladás” – a nagy tanárok félés százada. *Tanári Kincsestár – Történelem*, 2005. november, 5-6. l. (*Budai Ézsaiás* Közönséges története. Előjáró beszéd. Debrecen, 1800. 4-5. l.)

⁴ *Marczali Henrik*: Nagy képes világtörténet. Előszó. I. kötet, VI. l.

⁵ *Pl. Lácay Szabó József, Mokry Benjámin* stb. tankönyvei. Vö. *Biró Sándor*: Történelemtanításunk a XIX. század első felében. Tankönyvkiadó, Bp. 1960. 130. l.

⁶ Idézi: *Varga*, 1892. 10. l.

⁷ *Marczali Henrik*: Nagy képes világtörténet. Előszó. I. kötet, VI. l.

⁸ *Vaszary Kolos*: Világtörténelem a középiskolák számára. I. kötet. Ókor. 9. kiadás, Lampel, Bp. 1895. Előszó

⁹ *Marczali Henrik* előadása a kongresszuson. In: A Magyar Történelmi Társulat 1885. július 3-6. Napjain Budapestén tartott Congresszusának irományai. Szerk. Szilágyi Sándor. Századok, Bp. 1885. 157. l.

Vagy ismét a tankönyvíró Varga Ottót idézve: „...éppen abban van a világtörténelmi tudománynak feladata, hogy ... a minden részen uralkodó és egymással összeköttetésben levő nagy eszményeket kimutassa.”¹

A tankönyvekben minden az állam körül forog, főleg a XVIII. századtól kezdve: „A népek belső életében: az állam új rendjének megalakítása, külső viszonyaikban: a megújuló államok hatalmának kiterjesztése és biztosítása foglalt le minden törekvést.”²

A fenti idézet szerzője, *Sebestyén Gyula* az Egyesült Államok megalakulásával kapcsolatban a következőt állapítja meg: „Az első független állam az európaiaktól fölfedezett és gyarmatosított tengerentúli területen, s csak megalakulásával terjed ki igazán az egyetemes történet az új világra.”³

Jellemzője dualizmus korabeli tankönyveinknek a politikatörténet egyeduralma. Ez is Ranke hatása. Példának vegyük – szintén Unger Mátyás nyomán⁴ – az egyik újkori (1648-1871) anyagot tárgyaló tankönyv végén található „egykorú eseményeket feltűntető statisztikai táblák”⁵ kronológiai összegzését.

A szinkronisztikus összeállítás hét oldalon mutatja országok szerint a legfontosabb eseményeket. Tíz hasámban tizenöt ország, illetve nagyobb egység, országcsoport (Skandinávia, Balkán, pireneusi és itáliai államok) történetét ismerhetjük meg. A felsorolt 567 (!) dátum kizárólag politikai vonatkozású, még kultúrtörténelmi adat sincs közöttük.

A legtömörebb oszlop Franciaországé. A felsorolt 106 (!) adatból 14 uralkodókra, 8 politikusokra vonatkozik, 22 alkotmányjogi, 6 belpolitikai, 4 egyháztörténelmi, 4 munkásmozgalmi és 48 diplomáciai, illetve hadtörténelmi (háborúk, csaták, békék, szövetségek időpontja). Vagyis a kiemelt adatoknak megközelítően fele a háborúk katonai és diplomáciai vonatkozásait tartalmazza, másik felét pedig lefoglalják a politikai intézmények, illetve azok irányítói.

Az – hogy mennyire jellemző a politikatörténet uralma – két másik tankönyvszerző, *Sebestyén Gyula* és *Varga Ottó* vitájában is tükröződik. Előbbi a másik újkori kötetét bírálva megállapítja, hogy „majdnem kizárólag a politikai történettel (itt is legfőképp a hadi eseményekkel) foglalkozik”, s emiatt „a társadalmi és állami intézmények fejlődésének behatóbb megismertetésére, méltatására nem fordít elegendő gondot.”⁶ Vagyis lényegében a politikai történeten belüli arányok körül folyt a vita, de a politikatörténet hegemoniáját egyikük sem vonta kétségbe.

A politikatörténet egyeduralmát legfeljebb a *művelődéstörténet* törte meg. Kutatói sok érdekességet hoztak felszínre, de mivel a politikai történettel semmilyen kapcsolat nem találtak, eredményeiket is nehéz volt beilleszteni. Ráadásul a legtekintélyesebb történészek egyike nagyobb arányú felhasználását visszautasítja: „A kultúrhistoria minden belső értéke mellett sem elégheti ki igazán azt, ki valójában a történelmi élet velejét keresi.”⁷

¹ Varga, 1892. 1. l.

² *Sebestyén Gyula*: Egyetemes történet a középiskolák felső osztálya számára. III. kötet, Franklin, Bp. 1906. 6. l.

³ U. o. 71. l.

⁴ Unger, 1976. 32-33. l.

⁵ *Ujházy László*: Egyetemes történelem. Középiskolák felső osztályai számára. III. rész. A hetedik osztály részére. Szent István Társulat, Bp. 1904. Statisztikai táblák (308-312. l.)

⁶ *Sebestyén Gyula*: Varga Ottó: Világtörténet a középiskolák számára. III. köt. Újkor. Franklin, Bp. 1893. Magyar Paedagógia, 1893. 162. l.

⁷ *Marczali Henrik*: Nagy Képes Világtörténet. Előszó. VII.

A tankönyvekben is kevés nyomát találjuk. *Mangold Lajos* említi egyik kötete előszavában, hogy „a politikai história keretébe” szötte a művelődéstörténeti adatokat.¹ Egyébként inkább csak az illusztráció, egy-egy viseletre vonatkozó rajz jelzi a művelődéstörténet hatását.

A nemzeti történelem tanítása – mint a tanterveknél láthattuk – két teljes körben történt. Az *első kört* jelentő *III-IV. osztály anyaga és előadásmódja* közel áll a mondákrónikák világához. A tankönyvszerzők kronológiai sorrendben, időhöz és helyhez kötten mondják el a magyarok történetét (a III. osztályban Mohácsig, a IV.-ben 1867-ig). A tankönyvek lapjain csupa *élő ember*, szemünk láttára *cselekvő hős*.² De megjelennek a történelmünkben jelentősebb szerepet játszó *családok*, s a láttató leírású szövegek mellett a plasztikus bemutatáshoz felhasználták a *romantikus festők* alkotásait is. Például *Sebestyén Gyula* egyik könyvében³ található 60 kép többsége XIX. századi festmény (Than Mór: Attila lakomája, Benczúr Gyula: Vajk megkeresztelése, Székely Bertalan: II. Lajos holttestének megtalálása stb.).

A nagy jeleneteknél is jobban rögzülnek talán a *híres mondások*, melyekkel szinte minden III-IV. osztály számára írt könyv tele van. Például Kollonics célja: „Magyarországot rabbá, koldussá és katolikussá tenni”⁴, vagy Caraffa bécsi palotájának falára valaki ezt írta: „A magyarok könnyeiből épült.”⁵

Ezeknek a nagyon erősen *érzelmi töltésű* tankönyveknek a fő céljuk az volt, hogy követendő *erkölcsi normákat* és vonzó *példaképeket* állítsanak. Szinte csupa király és fejedelem, főpap és arisztokrata, hadvezér és politikus!

Feltűnő az *elbeszélő források* kimutathatóan nagy arányú *felhasználása*. Például *Angyal Dávid* könyvében Istvánffy, Szerémi, Bocatius, Bél Mátyás, Bethlen Miklós és más források szövege fedezhető fel.⁶

A nemzeti történelem tanításának második teljes körét *Magyarország „oknyomozó” („pragmatikus”) történelme* jelentette. Ez a VIII. osztályban visszatérő ciklus *zárta és foglalta össze* magasabb fokon a nemzeti történelmet, és bizonyos fokon az egész középiskolai tanítást. A záró évfolyamon tanított anyag már 1879-ben elnyerte fél évszázadon át változatlan keretét.

A tankönyvek zömmel átvették a tanterv fejezetcímeit, s ezzel meglehetősen tagoltak voltak. A legnépszerűbbek egyikének számító *Magold-féle könyv arányai* például érdekes képet mutatnak. A 63 egységből 33 jut a Mohács előtti időre, jóllehet oldalszámra az 1526 utáni anyag valamivel hosszabb. A súlypont az Anjou- és Hunyadi-kor, illetve a XVII. századi rendi és függetlenségi harcok története. A millennium táján nem meglepő, hogy az államalapítás előtti idők és – ellentétes pólushként – a XVIII. század, mely az „újkori államintézményeket” mutatja be. Azon sem csodálkozhatunk, hogy a XIX. század „kényes” eseményei (1848/49, 1849/67) szerény mértékben jelennek meg, a dualizmus koráról nem is szólva.

A korábbi *korszakolási gyakorlat* továbbéléséről beszélhetünk. Például az uralkodóházak szerinti („Az Árpádok kora”, „A vegyes házból származott királyok kora”, „A

¹ *Mangold Lajos*: Világtörténelem középtanodai használatra. III. kötet. Újkor és legújabb kor. 2., az új tanterv alapján újonnan kidolgozott kiadás. Franklin, Bp. 1885. Előszó

² *Unger*, 1976. 284. l. szerint a legjobb példák egyike: *Angyal Dávid* könyve, A magyarok története a középiskolák IV. osztálya számára. (A földrajzi függelékét írta: Váczy János) Lampel, Bp. 1902. 207 l.

³ *Sebestyén Gyula*: A magyar nemzet története a mohácsi vészig a gimnázium és a reáliskola III. osztálya számára. 2. kiadás. Franklin, Bp. 1907.

⁴ *Szádeczky Lajos*: Magyarország története II. rész, 2. javított kiadás, Lampel, Bp. 1912. 75-76. l.

⁵ *Angyal Dávid* A magyarok története a középiskolák IV. osztálya számára. (A földrajzi függelékét írta: Váczy János) Lampel, Bp. 1902. 80. l.

⁶ *U. o.*

Habsburg-házból származott királyok kora”).¹ Más módszer, hogy egy általánosabb jellegű óracím alatt külön kiemelve találjuk a királyok neveit (Pl. „A német császárság hatalmi igényei és az ellenük való küzdelem. A pápaság viszonya Magyarországhoz. Trónviszályok.” – „Péter I.-ször, Aba Sámuel, Péter II.-ször, I. Endre, I. Béla, Salamon, Géza.”)² Tovább él a II. Ratio korszakolási elve is (ti. „*A történelem előadása kronológikus rendben történik, melynek keretét az uralkodók élettörténetei adják.*”)³, melyet *Fraknoi Vilmos* így indokol: „*Mert a királyok a legnagyobb befolyást gyakorolván a nemzetre, tőlük származván többnyire azon épen a történetnek is kiváló tárgyát képező nevezetesebb események: a királyok történetében az egész nemzetnek története mintegy visszatükröződik.*”⁴

A könyvek anyagát a feltűnő *adatgazdagság* jellemzi. Nincs az a trónviszály, amit ne kellene a legaprólékosabban tárgyalni! A századfordulóra öncélúvá erősödött a *kronológiai és történeti földrajzi azonosítás*, mely igény szintén a II. Ratioig vezethető vissza. (Az események bemutatása mellett az is fontos, hogy hol és mikor történtek azok.)⁵ „*A tanítás célja mindenesetre megköveteli, hogy a tanuló az egyetemes és nemzeti történelem legfontosabb tényeit, adatait oly mélyen vésse emlékezetébe, hogy rájuk ingadozás nélkül támaszkodhassék.*”⁶ A helyes rendelkezés torzulását mutatják a korabeli tankönyvek, melyek lapszámon kiemelt nevektől és évszámoktól hemzsegnének.⁷ Mindebből az következett, hogy a liberális-pozitívista jellegű történelemtanítás egyre inkább belefutott az adatok tengerébe.

Az olvasókönyvektől a faliképekig. Új taneszközök megjelenése a történelemtanításban

Újdonságnak számít a kor történelemtanításában a *források*, vagy korabeli szóhasználatul „kútfők” egyre elterjedő használata. A VIII. osztályban *Magyarország története* tanítását, „tekintettel a társadalmi és állami viszonyok fejlődésére, a *kútfőknek s a történetírásnak ismertetésével*” rendelték el. Talán már nem is meglepő, hogy ennek az egyik első szorgalmazója a didaktikus és oktatásszervező – tehát nem történelemtanár vagy -tudós – *Kármán Mór* volt: „*Elvárható ... a történelem tanárainak buzgalmától, hogy egyes jellemző koriratokat, különösen az ó- és középkor történetére vonatkozókat ... az ifjúság hasznára olyaténképen fel fognak dolgozni, hogy azok magánolvasmánykép a tanítást kísérve, a növendékek történeti ismeretei bővítésére s még inkább történeti érzékek emelésére szolgáljanak.*”⁸

Az első ilyen próbálkozás, mely már történelmi szöveggyűjteménynek tekinthető, **Hanthó Lajos** *Olvasókönyv a hazai történelmet tárgyaló összes könyvekhez* című, 1874-ben kiadott munkája volt.⁹ Ez 54, értékelés nélküli, eléggé esetlegesen válogatott

¹ *Andor József*: Magyarország története középiskolák VIII. osztálya számára. Athenaeum, Bp. 1904. 6., 51., 89. l.

² *Mangold Lajos*: A magyarok oknyomozó történelme. A középiskolák VIII. osztálya számára. Negyedik, javított kiadás. Franklin, Bp. 1903. 436 l.

³ *Katona András*: A katolikus történelemtanítás a XIX. század első felében. Módszertani lapok. Történelem, 1997. 1. sz. 6. l.

⁴ *Frankl (Fraknoi) Vilmos*: Magyarország története. Katolikus gimnáziumok középszintűi számára. Második, javított kiadás. Pfeiffer Ferdinánd, Pest, 1863. Előszó, 4. l.

⁵ *Katona András*: A katolikus történelemtanítás a XIX. század első felében. Módszertani lapok. Történelem, 1997. 1. sz. 6. l.

⁶ A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó Utasítások. (Kiadattak a m. kir. Vallás- és közokt. Miniszter 1903. évi 43381. sz. alatt kelt rendeleteivel.) Bp. é. n. 166-167.

⁷ *Unger*, 1976. 285. l.

⁸ *Kármán*, II. 1909. 275-276. l. (Általános utasítás a gymnasiumi tanítás tervéhez, 1880.)

⁹ *Bartos*, 2000. 80. l.

egykorú forrást és történetírói feldolgozást közölt. Függelékében a Jagellók korát a világtörténelem párhuzamos eseményeivel egybekapcsolta, egy kis kronológia segítségével mutatta be, példát adva a többi korszak feldolgozásához is. A dolog jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy *Marczali Henrik* magától a kultuszminisztertől, *Wlassics Gyulától* kapott megbízatást arra, hogy – hatévi munkával, valamint Márki Sándor és Angyal Dávid segítségével – tanároknak és tanárjelölteknek 1901-re összeállítsa *A magyar történelem kútjainak kézikönyvét*. Nála már különválnak a források és a történetírói feldolgozások kezelése, amennyiben az utóbbi nem képezi részét a válogatásnak.

Az első komoly olvasókönyv-sorozat **Mika Sándor** szerkesztésében született. Ranke nagy jelentőséget tulajdonított a forrásoknak, illetve azok elemzésének. E felfogás „terméke” Mika híressé vált gimnáziumi forrásgyűjtemény-sorozata is, a *Magyar és világtörténelmi olvasókönyvek*.¹ A mai olvasókönyvek is merítenek ebből a kincsestárból.²

Még érdekesebb a *térképek, atlaszok* dualizmus kori története. *Márki Sándor* még úgy emlékezett, hogy az 1860-as évek elején, kisiskolás korában a tanító által kézzel rajzolt térképeken kellett a bibliai eseményeket követniük. Az Entwurfot követően „magyarított” német térképeket használtak, rossz fordítással, helyesírási hibákkal, de főleg a magyar történelem vonatkozásában komoly pontatlanságokkal. **Vaszary Kolos** 1873-ban szerkesztett egy német munkából fordított négylapos, az ókori birodalmakat bemutató atlaszt,³ de használták *Georg Jausz* Ó-világot bemutató „mappáját” is.⁴ A falitérképek is németek voltak, *Kieperé* az ókorról, *Sprungeré* és *Bretschneideré* a középkorról és újkorról.⁵

Az első, Magyarországot bemutató történelmi falitérképet **Helmár Ágoston** készítette 1878-ban. Ezen kénytelen volt egyetlen térképen ábrázolni az ország történetét egészen 1849-ig, ami persze a használhatóságot erősen csökkentette. Bár elkészült a térkép kézi változata is,⁶ de atlasz csak 1890-ben született belőle.⁷ 1891 januárjában minisztériumi értekezleten döntöttek a történelmi falitérképek ügyében. Az év végén készült el **Kogutowitz Manó** és *Lóczy Lajos* tervei alapján *A magyar korona országainak iskolai falitérképe*, melyet aztán 1901-ig 12 egyetemes, illetve 7 magyar történelmi falitérkép követett, a legkiválóbb történészek tervezésében, Kogutowitz Manó rajzival.⁸

¹ Magyar történelmi olvasókönyv 1. r. Magyarország történelme a mohácsi vészig. 1905.; 2. r. Magyarország történelme a mohácsi vésztől a tizennyolcadik század végéig. 1907.; Világtörténelmi olvasókönyv. 3. r. Az ó-kor történelme. 1908.; 4. r. A középkor és az új-kor történelme 1648-ig. 1909.; 5. r. Az új-kor története 1648-tól és a legújabb kor története. 1909.; Magyar történelmi olvasókönyv. 6. r. Magyarország története különös tekintettel az alkotmány történetre. 1910. (Mind Lampel, Bp.)

² Pl. A Forrásszemelvények alcímű Történelmi olvasókönyv sorozat első darabjai (I-III. kötet) az 1970-es évekből, melyek a sok kiadás és a nagy példányszámok miatt a mai napig elérhetőek.

³ Bartos, 2000. 86. l.

⁴ Történelmi-földrajzi iskolai atlasz gymnasiumok, reáltanodák és hasonló intézetek számára. 1. osztály. Az Ó-világ. Kiad. Jausz György. Hölzel Ede, Bécs, 2. kiad. 1873. 16 l. Magyarázó szöveggel 10 térkép (1. Egyiptom és Palesztina. 2. A perzsa és a macedón birodalmak. 3. Görögország és az ázsiai gyarmatok. 4. Hellász és a Peloponnészosz. 5. Itália a köztársaság korában. 6. Róma és Karthágó. 7. Itália a császári uralom alatt. 8. Gallia, Germania és Britannia. 9. Az osztrák-magyar birodalom a római uralom idején. 10. A római birodalom legnagyobb terjedelmében.)

⁵ *Márki Sándor*: Történelmi fali térképeink. Bp. 1901. 1. l.

⁶ Bartos, 2000. 87. l.

⁷ Pl. *Helmár Ágoston*: Iskolai atlasz a világtörténelem tanításához. Stampfel, Bp. – Pozsony, 1890. 32 l.

⁸ *Egyetemes történelmi térképek*: Graecia, Itália a legrégebbi időktől Augustusig, A római birodalom legnagyobb kiterjedése korában, Palesztina, a bibliai események helyszíne, Európa a népvándorlás korában, Európa a magyarok honfoglalása s a frank birodalom széthomlása idején, Európa a keresztes háborúk idejében, Európa a renaissance és Mátyás király korában, Európa a reformáció idején, Európa a XVIII. század elején, Európa a francia forradalom és Napóleon korában, Az európai államok gyarmatainak tér-

A kultuszminisztérium *történelmi atlasz* kiadásával is megbízta Kogutowitzot. Ezek térképlapjait kezdetben a falitérképek kisebbített változatának válogatása jelentette.¹ Az első „igazi” hazai történelmi atlasz tervezésében is a legkiválóbb történészek vettek részt: *Acsády Ignác, Cherven Flóris, Csánki Dezső, Goldziher Ignác, Marczali Henrik, Márki Sándor, Pauler Gyula*. Ez a *Történelmi iskolai atlasz* 24 térképdallal három füzetben 1897-ben látott napvilágot.² 1912-ig 5 kiadásban jelent meg **Kogutowitz Manó** és fia, **Károly** nem iskolai használatra szánt, de igen jelentős *Teljes földrajzi és történelmi atlasza*, melynek elején 23 történelmi térkép található a magyar és egyetemes történelem tárgyköréből.³ A két Kogutowitz, de főleg az apa, Manó munkásságát nem lehet eléggé becsülni. A munkáiról készült bibliográfia nem kevesebb mint 542 földrajzi és történelmi térképet és atlaszt számlál⁴, melyeket még több mint 40 évig, a Magyar Földrajzi Intézet 1949-es megszűnéséig használtak. Életében a legmagasabb elismerésekben és kitüntetésekben volt része a neves kartográfusnak: az 1891-es budapesti, az 1894-es debreceni és az 1900-as temesvári hazai tanszerkiállításon, az 1896-os millenniumi kiállításon, sőt az 1900-as párizsi világkiállításon egyaránt.⁵ Azt azonban *Márki Sándor* tudósítása nyomán meg kell jegyeznünk, történelmi atlaszokat és falitérképeket e századforduló táján elég kevés iskolában használtak, pedig sokkal nagyobb volt az összhang közöttük, mint például manapság.⁶ (Persze lehet, hogy itt csak a tudós tanár Márki örök elégedetlenségéről van szó!)

Szólnunk kell más történelmi taneszközökről is, mert *Wlassics Gyula* kultuszminiszter 1894 decemberi nyilatkozatának méltatása erre utal: „...ezen földrajzi és történelmi eszközök úgy csinos kiállításukban nyilvánult ízlés tekintetében, mint a szakferfiak tudományos készültségével nyert belső tartalmuknál fogva a külföldi hasonló tanszerekkel egybevetve nemcsak hazai cartographiánk díszére válnak, hanem a földrajz és történelem tanításánál hazai középiskoláinkban kitűzött cél elérésére a legalkalmasabb segédeszközökül szolgálnak.”⁷

Sokat lendített e tekintetben az 1891-ben, a budapesti V. kerületi főreáliskolában megrendezett első országos tanszerkiállítás, melynek céljait a kiállítási bizottság elnöke, *Staub Mór* így összegezte: „... kimutatni először azt, hogy a taneszköz ép oly fontos, de sok esetben még fontosabb, mint a tankönyv; másodsor azt, hogy a taneszközök dolgában a magyar középiskolai tanárvilágban is megvan a kellő érzék és a kellő iparkodás; és harmadszor azt, hogy annak megfelelőleg egyes iparosaink is örvendetes és dicséretes tevékenységet fejtenek ki.”⁸ E kiállítás történelemtanítási anyaga igen gazdag volt. *Beke Manó* tudósítása szerint különböző korok domborműveiről készült gipszmásolatok, tárgyakról, fegyverekről készített utánezatok, szoborgyűjtemények, római edények, pénzek, viasztáblák másolatai, képgyűjtemények egyaránt megtalálhatók voltak e kiállításon a történelemtanításhoz.⁹ Érdemes vázlatosan beletekinteni tárgyunk első alapleltá-

képe a XVIII. század végén. *Magyar történelmi térképek*: Magyarország Szent István halálakor, Magyarország Nagy Lajos korában, Magyarország I. Mátyás király halálakor, Magyarország a bécsi béke korában, Magyarország 1683-ban, a török uralom legnagyobb kiterjedésében, Magyarország a pragmática sanctio korában, Magyarország 1847-ben. (*Kisari Balla György*: Kogutowitz Manó térképei. Bp. 1995. 81. l.)

¹ Tíz térkép a hazai történelem tanításához. A gimnáziumok és reáliskolák III. és IV., a polgári iskolák III. osztálya számára. Tervezték: *Acsády Ignác, Cherven Flóris, Csánki Dezső* stb. Bp. 1895.

² *Történelmi Iskolai Atlasz* I-III. füzet. Bp. 1897. 24 páros térképlap, 44 térkép

³ *Kogutowitz Teljes Atlasza*. Ötödik bővített és átdolgozott kiadás. Magyar Földrajzi Intézet Rt., Bp. 1912.

⁴ *Kisari Balla György*, 1995. 110-190. l.

⁵ U. o. 85. l.

⁶ *Márki Sándor*, 1901. 5. l.

⁷ Idézi: U. o. 4. l.

⁸ *Beke Manó*: A középiskolai kiállítás története. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1891-1892. 121. l.

⁹ U. o.: 145-150. l.

rába, melyben a görög-római írók olvasásához és az egyetemes történelemhez készült szemléltetőeszközök voltak a legszámosabbak, de megjelentek a magyar történelemhez készült taneszközök is, a könyveket és atlaszokat is beleértve:

„Szemléltetőeszközök az egyetemes történelem tanításához

A) *Illusztrált művek*: 64 könyvet ismertet részletesen. Ezek közül csak kettő magyar nyelvű. B) *Atlaszfélék*: 4 külföldi atlaszt ajánl. (Leginkább a Jausz-féle atlaszt használták.) C) *Faliképek*: Szintén 4 külföldi sorozat használatát ajánlja. (A Langl-féle sorozatnak magyar felírása is van.) D) *Térképek*: A Hölzel és Társa cég Magyar Földrajzi Intézetének térképét ajánlja, s jelzi, hogy készül egy tanulói atlasz is. E) *Fényképek*: 4 külföldi sorozatot javasol, összesen kb. 3000 képpel. F) *Gipszöntvények*: Az Állami Pedagógium és a Magyar Nemzeti Múzeum öntvényeinek felhasználását ajánlja, de az osztrák Szépművészeti Múzeum 1088 darabból álló készletére is felhívja a figyelmet.

Szemléltetőeszközök a magyar történelem tanításához

A) *Illusztrált művek*: 30 forrást jelöl, ahonnan képek szemléltethetők, kivághatók. B) *Egyéb szemléltetőeszközök*: 1. Helmár-féle falitérkép. 2. Angyal–Vizy-féle faliképek. (75 db 60x85 cm). 3. A Magyar Nemzeti Múzeum gipszöntvényei. 4. Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat műlapjai (14 db). 5. A Várak és várromok című fénykép-sorozat (44 db). 6. Skioptikon vetítőkészülék s hozzá 100 db magyar történelmi és 90 művelődéstörténeti kép.”¹

Mindez a XIX. század utolsó évtizedében tovább bővült a már említett Kogutowitz-féle falitérképpel² „mely hazánkat teljesen a magyar iskolák követelményeihez képest mutatta be”³, de elkészült a fenti dokumentumban ígért tíz térképből álló – fentebb már megidézett – atlasz is⁴. Kiadásra került az első hazai képatlasz, **Polgár György** munkája is, mely külföldi forrásokból válogatott képek gazdag gyűjteményét kínálta – a tanterv szellemének megfelelően nemcsak a történelem, de az irodalom tanításához is –, megfelelő rövid szövegek kíséretében.⁵ Ennél is teljesebb Márki Sándor összeállítása, a *Magyar történelmi képatlasz*, mely 68 témakörben, térképekkel (köztük színessel is), fotókkal és rajzokkal (köztük színessel is), valamint bőséges magyarázó szöveggel jelent meg.⁶

Igen elterjedt a századforduló táján a vetítés is (pl. a Szombathelyi Királyi Katolikus Főgimnáziumban házi vetítő és 80 db történelmi diapozitív állt a rendelkezésre⁷), sőt az iskolai történelemszertárakban ún. *régiségtárak* (pl. az aradi főreáliskolában őskori kőeszközök és cserepek, római és avar, valamint magyar középkori tárgyak, fegyverek, ékszerek, okiratok voltak, összesen 418 tétel⁸) és *numizmatikai gyűjtemények* (pl. a Pozsonyi Királyi katolikus Főgimnáziumban mintegy 1500 érméből álló⁹) voltak. Az 1881-ben alapított budapesti VII. kerületi állami gimnáziumban alakították ki az első fővárosi klasszika-filológiai iskolamúzeumot, melyben múzeumoktól beszerzett eredeti

¹ Szebenyi, 1970. 56-57. 1.

² A magyar korona országainak iskolai fali térképe. A vallás- és közoktatásügyi magy. kir. minister megbízásából tervezte Kogutowitz Manó, az eredeti adatokkal összehasonlította Lóczy Lajos egyetemi tanár. Kiadja Hölzel és Társa Magyar Földrajzi Intézete Budapesten, 1891.

³ Márki Sándor: Magyarország új fali térképe. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1891-1892. 473. 1.

⁴ Tíz térkép a hazai történelem tanításához. A gimnáziumok és reáliskolák III. és IV., a polgári iskolák III. osztálya számára. Tervezték: Acsády Ignác, Cherven Flóris, Csánki Dezső stb. Bp. 1895.

⁵ Polgár György: Ókori hitéleti és művészeti régiségek gyűjteménye. Segédkönyv a történelem és irodalom szemléltető tanításához. Miskolc, 1896. 206 1.

⁶ Magyar történelmi szemléltető képek. Összeáll. és magy. szövegekkel ellátta: Márki Sándor. Bp. é. n. 130 1.

⁷ Szebenyi, 1970. 58. 1.

⁸ Az aradi főreáliskola értesítői 1880-81. 94. 1.; 1884-85. 58. 1.; 1885-86. 63. 1.

⁹ Szebenyi, 1970. 58. 1.

történelmi emlékeken és térképeken kívül gipszszobrok, fa- és rézmetszetek egyaránt voltak.¹ Megállapíthatjuk, hogy – bár nem minden iskolára jellemzőek a megemlített példák – olyan elképesztő gazdagsággal állunk szemben, amelyről manapság nem is álmodozhatunk!

A fejlődő magyar tanszeripar ezeket a növekvő igényeket csak meglehetősen késéssel tudta követni, így az iskolák tanszerszükségletüket eleinte inkább berlini és bécsi kereskedőktől, illetve olyan hazai cégektől szereztek be, amelyek maguk is külföldi eszközöket forgalmaztak.² A szemléltetőeszközök jó része „házi” munkával készült: genealógiai táblázatok, kronológiák, oklevélmásolatok, címerek kerültek ki serény tanuló- és tanári kezek munkája alól.³ (Pl. Márki Sándor tanárként mintegy 400 – újságokból, könyvekből kivágott és kartonra ragasztott – tablót állított össze.⁴

A történelemtanítás első hazai „központi” képi szemléltetőeszközei közül a már említett *Langl-féle képsorozat* emelhető ki, amely a keresztény és arab építészet emlékeit mutatta be magyar feliratokkal, illetve a már szintén idézett *Angyal Béla és Vizy Ferenc* által összeállított *Iskolai fali képek a hazai történet és irodalom oktatásához* című gyűjtemény, a maga 5 füzetben megjelent háromnegyedszáz képével.⁵

Tartalom

Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából III.....	1
3. A rendszeres történelemtanítás meghonosodása az önkényuralom és dualizmus korának Magyarországon a századfordulóig.....	1
A kétarcú Entwurf történelemtanítása.....	1
Az önkény lazulásának hatása történelemtanításunkra.....	3
A dualizmus korának történelemtanterveiről.....	7
Történelemtankönyveink a Monarchia korában.....	14
Miről mesélnek a tankönyvek?.....	17
Az olvasókönyvektől a faliképekig. Új taneszközök megjelenése a történelemtanításban.....	21
Tartalom.....	25
Képek.....	25

Képek

1. *A gyűlölt, de iskolarendszerében mégis korszerűnek és maradandónak bizonyuló Entwurf címlapja* (Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve (Organisationsentwurf). Szerk.: *Horánszky Nándor*. OPI, Bp. 1990. (A tantervelmélet forrásai 12.) 3. l.
2. *Leo Thun gróf (1811-1888), a nagyhatalmú kultuszminiszter, az Entwurf kiadója*
3. *Franz Exner (1802-1853), a prágai filozófus egyetemi tanár, az Entwurf legfontosabb alkotója, Leo Thun korábbi tanára* (Az ausztriai gimnáziumok és reál-

¹ *Szebenyi*, 1970. 57-58. l.

² *Fináczy Ernő*: A magyarországi középiskolák múltja és jelene. Bp. 1896. 170. l.

³ *Bartos*, 2000. 82. l.

⁴ *Márki*, 1902. 104. l.

⁵ *Bartos*, 2000. 85. l.

- iskolák szervezeti terve (Organisationsentwurf). Szerk.: Horánszky Nándor. OPI, Bp. 1990. (A tantervelmélet forrásai 12.) 28. l.
4. *Az Entwurf legfontosabb szerzőtársa: Hermann Bonitz (1814-1888), a bécsi egyetem porosz származású klasszika-filológusa. Ő volt a földrajzi-történelmi részek szerzője* (Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve (Organisationsentwurf). Szerk.: Horánszky Nándor. OPI, Bp. 1990. (A tantervelmélet forrásai 12.) 30. l.
 5. *Fraknói (Frankl) Vilmos (1843-1924), a katolikus szellemiségű konzervatív történetírás képviselője* (Kisari Balla György: Kogutowicz Manó térképei. Bp. 1995. 80. l.)
 6. *Kármán Mór (1843–1915), neveléstudós, közoktatás-politikus, tanterv-teoretikus és -fejlesztő, egyetemi magántanár, tankönyvíró, a legsikeresebb tanterv készítője, a történelemtanításban a források elemzésének egyik első szorgalmazója* (Ballér Endre: Tantervelméletek Magyarországon a XIX–XX. században. OKI, Bp. 1996. 34. l. A tantervelmélet forrásai 17.)
 7. *Az 1879-es dokumentum alapján kiadott Gimnasiunumi tanítás terve 1887. borítólapja* (Ballér Endre: Tantervelméletek Magyarországon a XIX–XX. században. OKI, Bp. 1996. 39. l. A tantervelmélet forrásai 17.)
 8. *Márki Sándor (1853-1925), a tudós tanár.* (Kisari Balla György: Kogutowicz Manó térképei. Bp. 1995. 63. l.)
 9. *Marczali Henrik (1856-1940), a kor kiemelkedő történésze* (Kisari Balla György: Kogutowicz Manó térképei. Bp. 1995. 803. l.)
 10. *Kogutowicz Manó (1851-1908), a hazai iskolai térképkészítés atyja* (Kisari Balla György: Kogutowicz Manó térképei. Bp. 1995. 36. l.)
 11. *Kogutowicz Manó kitüntetései I. A debreceni országos tanszerkiállítás állami ezüstérme (1894)* (Kisari Balla György: Kogutowicz Manó térképei. Bp. 1995. 96. l.)
 12. *Kogutowicz Manó kitüntetései II. A millenniumi nagy érem (1896)* (Kisari Balla György: Kogutowicz Manó térképei. Bp. 1995. 99. l.)
 13. *Kogutowicz Manó kitüntetései III. A párizsi világkiállítás aranyérme (1900)* (Kisari Balla György: Kogutowicz Manó térképei. Bp. 1995. 100. l.)
 14. *Kogutowicz Károly (1886-, aki folytatta apja életművét)* (Kisari Balla György: Kogutowicz Manó térképei. Bp. 1995. 103. l.)
 15. *Az Osztrák-Magyar Monarchia (Politikai átnézet és fő közlekedési utak). Kogutowicz Manó térképe* (Kisari Balla György: Kogutowicz Manó térképei. Bp. 1995. 80. l. után – színes)

Kiegészítés a Képekhez:

Leo Thun gróf (1811–1888), a nagyhatalmú kultuszminiszter, az Entwurf kiadója (Pedagógiai lexikon. Főszerk.: Nagy Sándor. Negyedik kötet. Szerk: Kiss Árpád. Akadémiai Kiadó, 343. l.)

Fraknói (Frankl) Vilmos (1843-1924), a katolikus szellemiségű konzervatív történetírás képviselője (Pedagógiai lexikon. Főszerk.: Nagy Sándor. Első kötet. Szerk: Kiss Árpád. Akadémiai Kiadó, 495. l.)

(Új!)

(Új!)Kogutowitz Károly térképe: Magyarország az önkényuralom idején (Atlasz a világtörténelem tanításához. Szerk.: Kogutowitz Károly. Magyar Földrajzi Intézet Rt. Bp. 1913. 47. 1.)